

Tanzimat'ta bir düşünür ve bürokrat: Münif Paşa ve iktisat tasavvuru

F. Samime İNCEOĞLU

*Diyâr-ı küfrü gezdim beldeler kâşâneler gördüm
Dolaştım mülk-i İslâm'ı bütün virâneler gördüm*

Ziya Paşa

I. Giriş

Ziya Paşaya ait bu meşhur beyit, aydınlanma felsefesi, rönesans, reform hareketleri ve Sanayi Devrimi gibi bir dizi gelişmenin neticesi olarak Batı'da ortaya çıkan modernleşmenin etkin gücü karşısında Osmanlı aydın ve bürokratında baş gösteren geri kalmışlık hissini yansıtmakla beraber, Batı modernizminin neden olduğu algı kırılmasının boyutları konusunda çarpıcı bir örnek de sunmaktadır.

Askerî yenilgiler ve sömürgeciliğin etkisi altında şekillenen, oryantalist söylemin “statik doğu, ilerleyen batı” söylemiyle pekiştirilen, bunlar anlaşılmadan da anlaşılacak olan Osmanlı modernleşme tecrübesinde on dokuzuncu yüzyıl; Osmanlı Devleti için radikal değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bir yüzyıl ve III. Selim'den beri devam edegelen hatta daha da geriye Lale Devri'ne kadar götürülebilecek olan yenileşme (teknikte, eğitimde, sosyal, ekonomik ve siyasal alanda Batıyı model alma) çabalarının doruğa ulaştığı bir devir olarak karşımıza çıkmaktadır.

Malum olduğu üzere, 1839 yılına kadarki dönemde, içinde bulunan açmazın nedeninin askerî olduğunu düşünen Osmanlı bürokrasi si askerî alanda gerçekleştirdiği ıslahatlarla bunu düzeltmenin yollarını aramıştır. 1800'lü yıllara gelindiğinde ise, Osmanlı Devleti'nde siyasî, ekonomik ve askerî olarak kötüye gidişin nedenlerini yoğun bir

şekilde sorgulayan Osmanlı aydını, içinde buldukları bu açmazdan kurtulmak için neler yapılması gerektiğini sormuş ve bu soruya verdiği yanıtlar onun meseleye yaklaşımını ortaya koymuştur.

1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması, Batı'da öğrenim görmüş hem batıyı hem de Osmanlı'yı bilen aydın kuşağının ortaya çıkması, Osmanlı bürokratlarının Batı'daki gelişmeleri yerinde gözlemlmeleri amacıyla Avrupa'nın çeşitli ülkelerine gönderilmeleri gibi gelişmeler neticesinde sorunun yalnızca askerî olmadığını fark eden Osmanlı devlet adamları ve düşünürleri Tanzimat'la birlikte ekonomiden siyasete, eğitimden kültüre, sosyal hayata varıncaya kadar birçok alanda köklü yapısal dönüşümler ve değişimleri gerçekleştirme gayreti içine girmiş, bir anlamda, Tanzimat'ın ilanı ile on yedinci yüzyılın ikinci yarısından beri yaşanan sürecin ortaya çıkardığı koşulların kendisine dayattığı bu değişim ve dönüşümlerin hukukî zeminini oluşturmuştur. Bununla birlikte, Batı'nın bilimini, tekniğini, kurum ve kuruluşlarını model alma yönündeki Batılılaşma çabalarının sosyal bir vaktâ olduğunun farkında olan Osmanlı devlet adamları ve aydınları yeniliklerin halk tarafından benimsenmesi ve içselleştirilmesinin gerekliliğine de inanmıştır. Böylece “askerî ve teknik alanda başlayan Batılılaşma Tanzimat'la siyasî bir şekil almış; sonrasında aydınlar ve halka uzanan sosyo-kültürel bir nitelik kazanmıştır.”¹

Bu bağlamda, eğitimin yaygınlaştırılması meselesi Tanzimat'ta en fazla üzerinde durulan hususlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu mesele Batıya açılmanın, yeniliklerin amacının ve gerekliliğinin halka anlatılmasının yolu olarak görülmekte, bundan dolayı da önemsenmektedir. Aynı zamanda, bu sayede Osmanlı insanı Batı bilimi ile tanışacak ve Batı'yı üstün kılan (!) teknik ve bilimsel gelişmelerden haberdar olacaktır. Avrupa'nın üstünlüğünün fen bilimleri alanındaki keşiflerine ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan teknik gelişmelere bağlı olduğunu düşünen Tanzimat dönemi Osmanlı aydını, *devlet-i ebed müddet* olan Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunun, dolayısıyla bekasının da yine bu yoldan olacağına inanmış, Osmanlı tebasını da Batı'yı üstün kılan bu bilgilerden ve gelişmelerden haberdar etme görevini üstlenmiştir. Bu misyonunu gerçekleştirmenin yolu olarak eğitimin yaygınlaştırılmasını öngören Osmanlı aydını bunun için bilginin sosyalleşmesinde önemli bir role sahip olan dergi ve gazete çıkarma gibi süreli yayın faaliyetleri ile bir nevi sivil toplum örgütü olarak nitelenebilecek

1 İsmail Doğan, *Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi*, İz Yayıncılık, İstanbul 1991, s. 25.

cemiyetler inşa ederek burada halka açık konferanslar düzenlemeyi araç olarak kullanmıştır.

Öte taraftan Tanzimat, iktisadî olarak da yeni gelişmelerin ortaya çıktığı ve bu gelişmeler neticesinde, iktisadî anlamda ciddi zihnî dönüşümlerin yaşandığı bir devir olarak karşımıza çıkmaktadır. “XVIII. asırda Avrupa'nın teknik üstünlüğünü, XIX. asırda da fikir üstünlüğünü kabul eden Osmanlı camiası”² bu dönemde karşı karşıya olduğu ekonomik çöküşün nedenleri üzerine kafa yormuş, bu bunalımdan kurtulmanın çarelerini aramıştır. Bu noktada, artık bütün alanlarda olduğu gibi ekonomik alanda da yeniyi, yani üstün gördüğü Batı'yı takip etmeyi uygun görmüş olan Osmanlı aydınının kafasında yeni bir iktisat tasavvuru yavaş yavaş belirginleşmeye başlar. Bu dönemde ekonomik alanda yaşanan gelişmeleri şu sorularla açabiliriz: “umumiyetle bir iktisadî uyanış devri sayılmaya değer Tanzimat, ilim ve müesseselerimizde iktisadî bilgilerin girmesi itibariyle de tarihî bir kıymete maliktir”³ görüşünü ileri süren Fındıkoğlu'nun da ifade ettiği gibi, “Birçok yüksek ve orta tahsil müesseselerine giren ve zihniyet, metod itibariyle eski ‘ilm-i tedbîr-i menzil’den tamamiyle ayrı olan iktisadî bilgiler, muhitimizin ‘Geşalt’ı içinde kendiliğinden mi vücuda gelmiştir?”⁴ Ekonomik anlamdaki kötü gidişe dur demenin çaresi olarak görülen ve Osmanlı toplumuna Batı'dan yapılan tercüme yoluyla tevarüs eden, Osmanlı aydınının kafasındaki *ekonomi* ve *ekonomi-politik* algısı nedir? Bir başka ifadeyle, Osmanlı düşünürü, iktisadî anlayışında köklü değişimlere neden olan batı kaynaklı *ekonomi* ve *ekonomi-politik*'ten ne anladı? Bunu kendi dilinde hangi kavram çerçevesi içinde ele aldı?

Yukarıda sorduğumuz sorulara, klasik ilimler tasnifini tersyüz eden, Osmanlı insanını, kendi kendine yetebilme ve her şeyden önemlisi kanaatkâr olma, sahip olduğu ile yetinme idrakine dayalı “ilm-i tedbîr-i menzil”den daha fazla biriktirme (servet edinme) ve tükettirmeye dayalı “ilm-i servet” idrakine ulaştıran koşullar, bu koşulların Osmanlı aydınında ortaya çıkardığı zihniyet dönüşümünün nasıl gerçekleştiği, hangi şartlar altında hangi kanallardan ne şekilde beslendiğine, “ilm-i servet”in Osmanlı aydınları tarafından nasıl algılandığı, genel olarak o dönemin düşünürlerinin özelde de makalenin konusunu oluşturan, Tanzimat dönemi Osmanlı bürokrat ve aydını olan Münif Paşanın meseleye yaklaşımları çerçevesinde cevap aranacaktır.

2 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Türkiye’de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yay., İstanbul 1946, s. 41.

3 Fındıkoğlu, *a.g.e.*, s. 31.

4 Fındıkoğlu, a.y.

II. Mehmet Tahir Münif Paşanın Hayatına Dair

“Tanzimat’ın oluşturduğu siyasal ve kültürel ortam içinde yetişen (...) modernleşme ve Batılılaşma sürecinin önemli aşamalarında siyasal, kültürel ve eğitimsel etkinliklerde bulunan” bir “Osmanlı aydını”⁵ olan Münif Paşa, Tanzimat Fermanı’nın ilanından yaklaşık dokuz yıl önce, 1830 yılında,⁶ Ayıntap’ta dünyaya gelmiştir. Batılılaşma hareketlerinin yoğunlaştığı Tanzimat’ın siyasî, sosyal ve kültürel atmosferinde yetişen Mehmet Tahir Münif Paşanın babası ulemadan Ayıntaplı Abdunnafi Efendidir. İlköğrenimini Antep’te Nur-ı Osmaniye medresesinde tamamlayan Münif Paşa, 24 Haziran 1839’da⁷ babası Abdunnafi Efendinin Mehmet Ali Paşanın oğlu İbrahim Paşa tarafından oğullarına Farsça talim ettirmek üzere Mısır’a davet edilmesi⁸ nedeniyle öğrenimine Mısır’da Kasr-ı Âli mektebi ve daha sonra Şam-ı Şerif’te Emeviyye medreselerinde devam etmiştir.

Yukarıda zikredilen mektep ve medreselerde çeşitli dini ilimler, Arapça ve Farsça öğrenen Münif Paşa, 1852’de “Arabî ve Farişî mütercimliği ile Babiâli Tercüme odasına girdikten sonra Tahir Ömerza-

5 İsmail Doğan, *a.g.e.*, s. 25.

6 Doğum tarihi ile ilgili olarak farklı kaynaklarda farklı tarihler verilmektedir: Ali Fuat “Münif Paşa”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 1930, c. 1 (yeni seri), sy. 4, s. 9’da Münif Paşanın oğlu Celal beyden rivayetle 1824 (1240), İbnülemin M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul, 1938, cilt II, s. 997’de 1828 (1244); Y. Öztuna, *Türk Ansiklopedisi*, cilt XXV, s. 32’de, 1828 (1244); H. Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1966, s. 82’de 1828 (1244); Ekrem Işın, “Osmanlı Bilim Tarihi: Münif Paşa ve Mecmua-i Fünun”, *Tarih ve Toplum*, İstanbul 1984, sy. 11, s. 349’da 1828 (1244); *Malumat Mecmuası*, 10 Zilhicce 1313, sy. 37, s. 799’da 1830 (1246); Şemsettin Kutlu, “Münif Paşa”, *Türk Edebiyatı Antolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, ts., s. 345’te 1830; İsmail Doğan, *a.g.e.* s. 45’te 1830, Adem Akın, *a.g.e.*, s. 2’de 1830 (1246); Recep Duran, “M. Tahir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi”, *Erdem*, Eylül 1986, c. 2, sy. 6, s. 804’de 1830 (1246); *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, YKY., s. 330’da 1830 (1246); Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, ts., s. 232’de 1830 (1246); O. Fuat Köprülü, *Münif Paşa’nın Hayatı ve Tahran Sefirlikleri münasebetiyle İran Hakkında Bazı Vesikalar*, İstanbul: *İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, İstanbul: MEB Yayınları, 1971, s. 277’de 1830 (1246); E. Ziya Tevfik, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 1909, sy. 251, s. 4’te 1829 (1245) olarak vermişlerdir.

7 Adem Akın, *a.g.e.*, s. 2.

8 İbnü’l-Emin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, c. 2, s. 997.

de Halis Efendinin delâleti ve Babıâli ecnebi lisanlar muallimi mühtedi Emin Efendinin gayreti ile Fransızca'yı"⁹ öğrenmiştir.

Kahire'den İstanbul'a döndüğü zaman (1852) Ahmet Kemal Paşa¹⁰ tarafından himaye edilmiştir. Onun himayesinde edindiği tecrübeler Münif Paşanın kültür çevresi, bilgi birikimi ve hatta devlet görevleri üzerinde etkili olmuştur. Bu ilişkisi sayesinde Sadrazam Âli Paşa ile tanışmış,¹¹ ilk yurtdışı tecrübesini kendisini himaye eden Ahmet Kemal Beyin Berlin Sefaretine tayini çıkınca onu, yanında Almanya'ya götürmesiyle yaşamıştır. Almanca'yı burada kaldığı süre içinde öğrenen Münif Paşa (1855-1857) Berlin Üniversitesi'nde hikmet, hikmet-i tabiiye, hukuk-ı beyne'd-düvel ve tedbîr-i memleket dersleri¹² okumuştur.

Sonuç olarak Münif Paşa, bütün bu, gerek resmî gerek özel ortamlarda, Arapça, Farsça, Fransızca, Almanca, İngilizce,¹³ Rumca¹⁴ gibi batı ve doğu lisanları ile coğrafya, tarih, edebiyat, hikmet, hikmet-i tabiiye, hukuk, devletler hukuku, ilm-i servet gibi ilimleri okumuş ve öğrenmiştir ki; böylece Ali Fuat'ın da ifade ettiği gibi; "(...) ulûmu sarkıyye ve garbiyye kadar müşterek malumat hasıl eylemiştir".¹⁵

Bu muhitlerden elde ettiği birikim Münif Paşanın ilgi alanının çeşitliliği ve zenginliği konusunda bir fikir vermektedir. Ulemaya mensup bir aile içinde yetişmesi, hem medrese ve hem de modern batı eğitimi almış olması, Mısır tecrübesi ile Osmanlı Devleti'nin batılılaşma

9 İbnü'l-Emin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, c. 2, s. 997.

10 Sultan kethüdalarından İbrahim Ağanın oğlu olan Ahmet Kemal Paşa (1808-1886), Osmanlı bürokrasisi içinde çeşitli mevkilerde bir çok görevler almış, altı kez maarif nazırlığı yapmış bir Osmanlı paşasıdır. Münif Paşa'yı ikinci başkatibi olarak Berlin'e götüren Paşa, Karadağ hudut meselesi ile ilgili olarak Hersek'e gittiğinde de onu başkatipliğine tayin ettirerek yanında götürmüştür. Konuyla ilgili olarak bkz. İbnü'l-Emin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 998. Münif Paşanın A. Kemal Paşa'nın etkisi ile maarif ve ilim sevgisini İstanbul'da onun konağında kaldığı yıllarda kazandığı, kendisi ile Mısır'da bulunduğu yıllarda tanışmış olabileceği tahmin edilmektedir. Bkz. Adem Akın, *a.g.e.*, s. 6-7.

11 İsmail Doğan, *a.g.e.*, s. 48.

12 *Malumat Mecmuası*, Zilhicce 1313, sy. 37, s. 799.

13 İbnü'l-Emin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, s. 998'de Münif Paşa'nın Berlin dönüşü tekrar girdiği Tercüme Odasında bu lisani öğrenmeye çalıştığını ifade etmektedir.

14 Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Meral Yayınları, İstanbul 1972, c. 2, s. 240.

15 Ali Fuat, a.g.m., TOEM, Mayıs 1930, c. 1, sy. 4, s. 2.

serüveninde rol alan aydınların yetiştiği, yenileşme, batılılaşma gibi fikirlerin ilk ortaya çıktığı bir yer olan tercüme odası tecrübesi, Ahmet Kemal Paşa'nın himayesi onun yaşamının ve düşüncelerinin temel belirleyici noktalarıdır.

III. Osmanlı Tanzimat Aydınlarının Zihniyet Parametrelerinin Dönüşümü: Münif Paşa'da Ulûm u Fünun, Terakkiyât, Medeniyet ve Hürriyet Algısı

Hukuktan iktisada, eğitimden felsefeye, biyografiden fen bilimlerine, edebiyattan belâgata, tarihten coğrafyaya kadar birbirinden farklı birçok konu hakkında çeşitli dergi ve gazetelerde makale ve kitapları bulunan Münif Paşanın iktisat tasavvuru ele alınmadan önce, onun iktisat düşüncesinin de şekillenmesinde payı olan, fûnûn, ulûm, maârif, terakkî, medeniyet, hürriyet gibi kavramlara ilişkin telakkilerine eserlerinden hareketle değinmek yerinde olacaktır.

1. Klasik/Geleneksel İdrakten Modern İdrake:

Münif Paşa'da Ulûm u Fünun ve Terakkiyât Mefhumu

Üç kez Maarif Nazırlığı yapmış ve toplam sekiz yıla yakın bir süre Osmanlı Devleti'nin eğitim hayatını şekillendirmiş olan Münif Paşa ömrünü, “sermaye-i saâdet-i dâreyn” olarak gördüğü “ulum u fûnûn-ı nâfianın Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne'de neşr u tamîmine say eylemek niyet-i hayriyesiyle”¹⁶ geçirmiştir. Çünkü ona göre, “Cehl, hayvâniyet havâssından ve ilim ulûhiyet sıfatından”dır ve insan ancak “cehâletden tebâudü ve ilme intisâbı nisbetiyle sıfat-ı hayvâniyetten halâs ve kurb-ı ilâhîde mazhar-ı feyz u ihtizaz olur (...) hal-i cehl ü nâdânîde kalmayıp tahsîl-i ilm ü sanat ile mahlûkât-ı sâireden”¹⁷ farklılaşır.

Diğer taraftan, terakkî etmenin, ilerlemenin yolu da ulûm u fünun ile uğraşmaktan geçer. “Bozulmuş sosyal ve iktisadî düzenin tanzimi için ilim ve maarifin yaygınlaştırılması”¹⁸ gerekmektedir. Bununla ilgili olarak “asrımızın mîzâc u ihtiyâcına vâkıf olanlar indinde müsellemler olduğu vechile zamanımızda ma'muriyet ve iktidarın mebnî aleyhi ilm u ma'rifettir. Bu olmaksızın ıslâh-ı memleket hakkında ittihâz olunan tedâbirin hiç birinden semere-i matlûbe hasıl olmaz ve olsa da çok vakit devam etmez. Bir memleketin serveti ve hükümetin kudret ve şev-

16 Münif Paşa, “Mukaddime”, *Mecmua-yı Fünun*, c. 1, sy. 1, s. 18-20.

17 Münif Paşa, “Mukayese-i İlm u Cehl”, *Mecmua-ı Fünun*, c. 1, s. 22.

18 Adem Akın, *a.g.e.*, s. 9-10.

keti efrâd-ı ahâlinin kendi san'at ve mesleklerinde derece-i ehliyet ve maharetleriyle (...) mütenâsıptir. (...) efrâdın san'atlarını hüsn-i icrâ eylemeleri ise ilm ü ma'rifete muhtaçtır"¹⁹ görüşünü ileri süren Münif Paşaya göre, terakkîyat üç sacayağı üzerine oturmaktadır. Bunlardan ilki ulûm u fûnun, ikincisi eğitim ve üçüncüsü sanayidir. Terakkî-yâtı sağlayacak ve eğitim yolu ile halka aktarılacak ilim ise Avrupa'nın bilimidir. O, bu konudaki görüşlerini Darülfünun'un 20 Şubat 1870'teki açılışında yaptığı konuşmada şöyle dile getirmektedir:

Saltanat-ı Seniyye öteden beru hâmi-i ilm u irfandır. Gerek Dersa-
adet'te ve gerek Memâlik-i Mahrûsa-i Şahane'nin sair taraflarında el-
yevm mevcut bunca mektepler ve medreseler ve kütüphâneler ve sâ-
ir âsâr-ı ilmiye sıdk-ı müddeâya şâhid-i âmildir. Fakat şu zamanımız
âsâr-ı sâlifeden hiçbirine kıyas kabul etmez. Umûr-ı dünyeviyede in-
sanın basar-ı basireti hiçbir vakitte bu kadar açılmamıştır. Her gün
âsâr-ı acibesini gördüğümüz ulûm u fûnûn mûcib-i hayret olacak de-
recede terakkî etmiştir. Bir taraftan dahi gün be gün ilerlemektedir.
İşte şu hale nazaran bizim eski yolda olan âsâr-ı ilmiyemiz ne kadar
külli ve umûmî olsa yine kâfi olamaz. Bir de mevcut olan mekâtib ü
medârisin cüz'-i a'zamı ehl-i İslâm'a mahsûs ve bunlarda tadrîs olu-
nan ulûmun ekserîsi menkilâta müteallik"tir. ... Hemicivarımız bulu-
nan Avrupalılar sinîn-i vefireden beri say u ikdâm ederek ulûm u fû-
nûnda ilerlemiş ve bu sayede medeniyetçe bir derece-i a'lâya irtikâ et-
miş olduklarından bu babda bizim anlardan geri kalmamız ne menâ-
fi-i memleket ve ne de şân-ı Saltanata çesbândır.²⁰

Bu sözlerden anlaşılacağı üzere, ilim ve fen ile uğraşmak medeniyet-
çe ilerlemenin yoludur. Böyle bir ilim tasavvurunda "dinî ve klasik/ge-
leneksel ilimler" ikincil planda kalmış, medeniyet ve kültüre katkısı yok
mesabesine indirilmiştir. Paşa, *Mecmua-ı Fûnun*'daki "Mukayese-i İlm
u Cehl", "Mahiyet ü Aksâm-ı Ulûm" ve *Ruznâme-i Ceride-i Hava-
dis*'teki "İlim ve Marifetin Lezzet ve Menfaati Beyanındadır" başlıklı
makalelerinde de bu konu hakkındaki görüşlerini dile getirmektedir.

2. Medeniyet "Özne"si Olma İddiasından Medeniyetin "Nesne"si Olma Temayülüne: Münif Paşa ve Medeniyet Telakkisi

Modernleşmeden yana tavır alan diğer Osmanlı düşünürlerinde ol-
duğu gibi medeniyete karşı olmanın insan tabiatına aykırı olduğunu,
maddî ve manevî saadetin ancak medeniyet ile mümkün olabileceğini

19 *Takvîm-i Vekâyi*, 20 Zilkade 1286, sy. 1192, s. 3.

20 *Takvîm-i Vekâyi*, 20 Zilkade 1286, a.y.

düşünen Münif Paşa, “Mukayese-i İlm u Cehl” adlı makalesinde medeniyet ve bedeviyeti mukayese ederek “nev-i beşer” hakkında hangisinin hayırlı olduğunu göstermeye çalışır. Vahşî (ilkel), bedevî ve medenî bir insanı mukayese ederek şu sonuca ulaşır: vahşî kendisinden “... daha güçlü olan vuhûş pençesinde helâk olup gider...” Bedeviyet ise “... vahşiyet haline nisbetle ehven ise de ikisi beyninde olan fark pek büyük değildir. Lakin bâlâ-yı isti’dâd-ı insaniye kabâ-yı zîbâ-yı medeniyetle hırâmân-ı arsa-i şuhûd olan akvâm-ı refi‘u’l-makâm gerek hüsn-i ahlâk ve âdâb ve gerek sa‘âdet-i hâl cihetleriyle öbürlerine nisbet kabul etmeyip âdetâ bir nev‘-i âhar denilmeğe şâyân bulunur.”²¹ Ona göre gerçek anlamda dindar olmak için bile medeni olmak gerekir. Münif Paşa burada ilim ile medeniyet arasında kurduğu bağ dolayısıyla böyle bir çıkarsama yapmaktadır. Cehaleti bedevîlikle, medeniyeti ise ilimle özdeşleştirmektedir.

Medenî olmak terakkî etmenin de gereğidir. Bu da ancak ilm ü fünûn ve ilm ü marifet ile gerçekleşebilir. Medenî olan olmayanı idaresi ve esareti altına alır. Öyle ki; İngiltereliler gibi küçük bir taife, fünûn ve sanayide büyük bir bilgi birikimine sahip olmaları dolayısıyla memleketlerinin yirmi katundan fazla yabancı memleketleri zabt ve istila ve dünyanın her tarafında az çok nüfûzlarını icra etmişlerdir.²² Bununla da kalmayarak doğada varolan nebatat ve hayvanattan da yararlanırlar. Ham mahsûlâtı sanayi usulü ile menfaatli bir surete tahvil eder ve demiryolu, vapur gibi ulaşım araçları vasıtasıyla hem buralara seyahat edebilirler hem de diğer memleketlere mahsus mal ve eşyaları elde ederler.

Burada şu soru akla gelebilir: Medeniyetçe terakkî etmiş memleketlerde her şey gerçekten mükemmel midir? Herhangi bir problem yok mudur? Paşaya göre, medenî toplumlarda bazı kötülükler olsa bile bunlar medeniyetin etkisiyle olmayıp belki onun gayri mükemmel olmasından ileri gelmektedir ve belki de medeniyet ilerledikçe bu problemler dahi aşılabilecektir. Sonuç olarak medeniyet tembelliğe ve atalete değil, aksine insanın ruhanî ve cismânî kuvvet ve kudretinin art-

21 Münif Paşa, “Mukayese-i İlm u Cehl”, *Mecmua-ı Fünûn*, c. 1, s. 23-24.

22 Münif Paşa bu nüfuzu, o dönemin diğer bir çok Osmanlı aydını gibi, olumsuz bir şey olarak değerlendirmemektedir. Gerek bu makalesinde gerek konuyla ilgili diğer yazılarında batı sömürgeciliğini eleştiri mahiyetinde ifadelerle rastlanmamaktadır. *Muhâverât-ı Hikemiye* adlı eserinde Voltaire’den tercüme ettiği “Amerikalı bir vahşî ile Fransalı bir müderrisin Muhâveresi” başlıklı alıntı bu konuda dikkat çekici ifadeler içermektedir. Bkz. *Muhâverât-ı Hikemiye*, Ceridehane Matbaası, 1859, s. 55-64.

masına vesile olmaktadır.²³ “Bir devletin kuvvet ve azametinin ve şan ve şevketinin esâs-ı hakikâsi” de hiç şüphesiz “ilm ü marifet”tir. Bu nedenle o, “her şeyden evvel bunun tekessür ve intişârına” çalışmalı ve ihtimam göstermelidir.²⁴ Devletin kazanacağı hiçbir muzafferiyet ilmin ihyası ve maarifin yaygınlaştırılması ile elde edebileceği kazanımlara kıyaslanamaz.²⁵

3. Tâbi' Olmaktan Hürriyete, Emanetten Mülke Modern Bireyin İnşası: Münif Paşa'nın Hürriyet ve Mülk Anlayışı

Burada makalenin konusu çerçevesinde özellikle yenileşme çabalarıyla birlikte Osmanlı aydın ve bürokratlarının zihin dünyalarına giren önemli kavramlardan biri olan *hürriyet* ve *mülk* kavramı ile ilgili olarak Münif Paşanın yaklaşımının ne olduğunu tespit etmek yerinde olacaktır. Münif Paşa için, “hürriyet, umûr-ı meşrû'ada keyfe mâ-ye-şâ hareket etmektir...” Ancak bu, her ferdin, “şer' u akıl nazarında makbûl ve mümtaz olan hareketi” ile olmalıdır. Aynı zamanda “hürriyet alem-i medeniyete nafi' olan ve hiçbir kimseye muzırr olmayan harekette herkesin serbest olmasıdır ... eğer insanda hürriyet olmaz ise şahsiyet temeyyüz edemez ve insân cemâdât kâbilinden olur... hürriyet her türlü terakkiyâtın menba'idır. Hür olmayan adam için terakkî ihtimâli yoktur.”²⁶ Hürriyet, “Menâfi-i zâtiye ve menâfi-i insaniye hürriyeti”²⁷ olmak üzere iki maksat üzerinde gelişebilecektir. Bununla birlikte hadd-i zatında bir olan hürriyet insanın muhtelif maksatlarına göre hürriyet-i akliye, hürriyet-i sanaiye, hürriyet-i şahsiye, hürriyet-i ticâriye vb. şekilde çeşitlenir. Kısaca ifade edilecek olursa hürriyet, her türlü terakkiyâtın, ilerlemenin kaynağıdır ve hür olmayan insanın ilerlemesi ve şahsiyet kazanması mümkün değildir. Bir insanın kendini gerçekleştirme için hür olması gerekir. Ancak bu hürriyet, diğerlerinin hürriyetleriyle sınırlıdır. “İnsan yalnız kendi menfaatini düşünmeyip hayvânât ve nebâtâtı ve hatta cemâdâtı dahi nazar-ı i'tibâra almalı onların hilkatlerindeki maksadını ihlâl etmemeli... külliye imhâya”²⁸ teşebbüs etmemelidir. Hürriyet, insan kendini yaşadığı

23 Detaylı bilgi için bkz. *Mecmua-ı Fünûn*, a.g.m., s. 29.

24 *Mecmua-ı Fünûn*, a.y.

25 *Takvîm-i Vekâyi*, 20 Zilkade 1286, sy. 1192, s. 2.

26 *Telhis-i Hikmet-i Hukuk*, Zabt ve Tahrir Eden Mahmut Esat, İstanbul: Mekteb-i Sanayi-i Şahane Matbaası, 1301, s. 110-111; *Hikmet-i Hukuk*, s. 123-124.

27 *Hikmet-i Hukuk* (yazma nüsha), s. 64; *Telhis-i Hikmet-i Hukuk*, s. 116-117.

28 *Hikmet-i Hukuk*, s. 204-205.

toplumun varlık sebebi olarak görürse gelişebilir ve ancak böyle bir vizyona sahip olan insan “toplumun faydasının kendi faydasında olduğunu”²⁹ bilebilir. Bu idrake sahip olabilmek için insanın da talim ve terbiye edilmesi gerekir ki bunu da ancak peder-i müşfik makamında olan hükümetler yapabilir.³⁰

Batı modernizminin etkisi altında öne çıkan ve Osmanlı aydınları arasında tartışılan kavramlardan olan “mülk” terimini; “umûr-ı maddiyede şahsiyet-i insaniyenin zilli veya aksi ve anın levâzımâtındandır. Hiçbir vakit insandan münfekk olmaz ... insan hayatını, sıhhatini ve tamâmiyet-i vücûdunu muhafazaya haklı ve mecbur olduğundan bu hakkını ancak mülk ile istifâ edebilir... mülkün sebep-i vücûdu şahsiyet ve ferdiyettir... İnsan umum insanların menfaati için çalışır”³¹ şeklinde açıklayan Münif Paşa, “küre-i arzın üzerinde insanın işine yarabilecek her türlü eşya ve kuvânın kâffesi heyet-i mecmûası itibarıyla nev'-i insan için bir mülk-i müşterektir.” Bu hak itibarî değil bilakis hakîki ve tabiidir³² diyerek, teferruatına, ilm-i servet/ekonomi politik çerçevesinde değinilecek olan mülkiyet hakkının gerekli ve tabii hak olduğuna işaret eder.

IV. Osmanlı İktisadî Zihniyetinin Dönüşümü ve Münif Paşa'da İktisat Tasavvuru

1. Modern İktisat Tasavvurunun Osmanlı Devleti'ne Girişi

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı düşünürünün zihniyet parametreleri içine giren, ulûm ve funûn, ulûm ve marifet gibi terkiplerin; medeniyet, hürriyet, terakkî, maarif gibi terimlerin Münif Paşanın düşüncesindeki yerine değinildikten sonra iktisatla ilgili düşünceleri ele alınacaktır. Burada öncelikle üzerinde durulması gereken husus, batı menşeli iktisadî terminolojide *ekonomi*, *ekonomi politik* olarak yerleşmiş kavramlara Münif Paşanın ve döneminde iktisadî konular üzerine yazılar kaleme almış diğer Osmanlı aydınlarının verdikleri karşılıklardır. Başka bir ifadeyle, Avrupa merkezli iktisat anlayı-

29 İsmail Doğan, *a.g.e.*, s. 112.

30 *Telhis-i Hikmet-i Hukuk*, s. 118. Bu makalede paşanın hürriyet telakkisi konuyla ilintili olduğu ölçüde ele alınmıştır. Hürriyetin çeşitlerinden biri olarak değerlendirdiği *hürriyet-i sanayi* hakkındaki düşüncelerine ise daha sonra değinilecektir.

31 *Telhis-i Hikmet-i Hukuk*, s. 182-184; *Hikmet-i Hukuk*, s. 213.

32 *Hikmet-i Hukuk*, s. 210.

şı ve kültürünün hangi kanallardan, hangi terim ve kavramlarla Osmanlı ülkesine girdiği konusuna öncelikle yer verilecektir.

Türk İktisat Tarihi literatürüne bakıldığında teslim edildiği üzere batı kaynaklarından, özellikle Fransızca'dan yapılan tercüme yoluyla Osmanlı aydın ve bürokratlarının, devlet yöneticilerinin zihin dünyasına giren Batı merkezli iktisadî fikirler yine bu aydınlar tarafından gazeteler ve mecmualarda yazılan makaleler ile Osmanlı toplumu aktarılmıştır. On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında layihalar yoluyla iktisadî problemlere çözüm üretmeye çalışan Osmanlı aydını 1850 sonrasında, batılı kaynaklarda yer alan *ekonomi politik* ile tanışmıştır.³³ 1840'ların siyasî ve ekonomik şartlarının doğurduğu modern iktisat anlayışı, takip eden on yıl içerisinde Pelegrino Rossi'nin eserinin Aleco Şuco, J. B. Say'ın eserinin Sahak Abru tarafından tercüme edilmeleri dolayısıyla Fransız etkisinde gelişmiş ve bu yoldan Osmanlı aydınının düşünce ikliminde yer etmiştir.³⁴ İlk olarak klasik liberalizm anlayışının Say-Rossi tasavvuru ile hemhal olan Osmanlı düşünürlerinden bazıları 1860'lı yıllarla birlikte Anglo Sakson yorumu da içselleştirmektedir. Bununla birlikte 1840 ile 1880 yılları arasında *laissez-faireci* bir yaklaşım sergileyen Osmanlı münevveri 1880 sonrasında iktisadî korumacılığı benimsemiş görünmektedir. Bütün bu farklı yön ve yaklaşımlarına rağmen Zafer Toprak'ın ifade ettiği gibi "Tanzimat dönemi Osmanlı aydını liberaldir, klasik iktisattan yanadır... Liberal iktisat XIX. yüzyıl Osmanlı iktisatçılarının ortak noktasıdır."³⁵ On dokuzuncu yüzyılın Osmanlı düşünürü yeni iktisadî tasavvurunu klasik iktisat terminolojisi ile dile getirmektedir. Osmanlı ekonomisinin düze çıkmasının klasik iktisadın prensipleri ile mümkün olacağı konusunda şüphesi olmayan bu devrin Osmanlı aydınlarının ayrıldığı temel nokta ise -kendini tarım-sanayi tartışmasında gösterdiği üzere- metodolojiktir. Bazılarına göre iktisadî büyüme ve kalkınmanın yolu tarımdan geçerken bazıları için sanayileşmeden ge-

33 A. Güner Sayar'ın da işaret ettiği gibi 1850'lerde klasik iktisat anlayışına rengini veren Say-Rossi çizgisidir. Osmanlı aydını ve dolayısıyla toplumu ekonomi politik kavramı ile ilk olarak bu çizgi üzerinden tanışmıştır. Bkz. A. G. Sayar, *a.g.e.*, s. 283.

34 Klasik İktisat düşüncesinin Türkiye'ye direkt olarak Smith ve Ricardo üzerinden değil de Say-Rossi üzerinden gelmesinin sebepleri için bkz. A.G. Sayar, "Yenileşmeden Cumhuriyet'e Osmanlı İktisat Düşüncesi", *Türkler* 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 568.

35 Zafer Toprak, "İktisat Tarihi", *Türkiye Tarihi -3- Osmanlı Devleti 1600-1908*, yayına hazırlayan: Sina Akşin, İstanbul 1988, s. 214-215.

çer. Farklılaştıkları bir diğer husus ise serbest ticaretin mi yoksa himaye usulünün mü Osmanlı Devleti için daha iyi olacağı konusudur. Diğer bir ifade ile ekonomik gelişme ve kalkınmada liberal iktisat, kapitalistleşme ortak paydasında birleşen Osmanlı düşünürleri bu amacı gerçekleştirmenin yöntemi konusunda birbirlerinden farklı yaklaşımlar serdetmektedirler.

Tarım mı sanayi mi tartışmalarına daha sonra değinmek üzere öncelikle tercüme yoluyla tanışılan *ekonomi*, *ekonomi politik* vb. kavramlar için öngörülen karşılıklar ve tartışmaları ele almak yerinde olacaktır. Yapılan ilk tercümelerde *ekonomi politik* terimine karşılık *tasarru-fât-ı mülkiye*,³⁶ *ilm-i tedbir-i menzil*³⁷ gibi ifadeler kullanılmıştır. Ahmet Cevdet Paşa iktisadî fenn-i coğrafya, fenn-i tarih, fenn-i felâhât, fenn-i zirâ'at ve benzeri ilimler gibi “bir fenn-i müstakil”³⁸ olarak görmekte, Namık Kemal ve Mehmed Reşad *fenn-i serveti*, Ohannes Paşa *ilm-i servet-i mileh*, Ahmet Mithat Efendi *ekonomi politikî*, Ahmed Hilmi Efendi *ilm-i tedbir-i serveti*, Mehmed Cavid Bey *ilm-i iktisat*, Mehmed Midhat Bey *fenn-i idare* ve *idare-i umuru*, *ekonomi politik* karşılığı olarak önermektedirler. Mehmet Şerif Efendi *ilm-i envâl-i milliye* tabirini kullanmayı tercih ederken makalede iktisadî görüşleri değerlendirilecek olan Münif Paşa ise bu konuyla ilgili yazdığı ilk makalelerde *ekonomi politik* karşılığı olarak *idare-i mülkiye*³⁹ tabirini daha sonraları ise *ilm-i servet* tabirini kullanmaktadır. Mekteb-i Hukuk-ı Şahane’de verdiği ekonomi derslerinde *ekonomi politik* karşılığı olarak *ilm-i servet* tabirini kullanan Münif Paşa aynı zamanda II. Abdülhamit’e ekonomi politik dersleri de vermiştir.⁴⁰

36 Bilindiği üzere, Mekteb-i Tıbbiye hocalarından Serandi Arşizen’in Fransızca olarak kaleme aldığı P. Rossi’nin “Cour d’économie Politique” adlı eseri, Aleko Suço tarafından Osmanlıcaya “Tasarru-fât-ı Mülkiye” başlığı ile çevrilmiştir.

37 J. B. Say’ın kitabı Sahak Ebru tarafından 1852’de *İlm-i Tedbir-i Menzil* olarak Osmanlıca’ya çevrilmiştir. Klasik iktisat düşüncesi bu iki tercüme ile Say- Rossi çizgisinde Osmanlı ilmi ortamına girmiştir. Geniş bilgi için bkz. A. G. Sayar, a.g.m., *Türkler* 14, s. 568.

38 Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, yay. haz. Cavid Baysun, Ankara: TTK, 1986, c. IV, s. 25, 119, 239, 283.

39 Mehmet Şerif *Tercüman-ı Ahval*, Münif Paşa *Ceride-i Havadis*’te yazdığı makalelerinde hemen hemen aynı tarihlerde (1860-1861) “idare-i mülkiye” tabirini kullanmaktadırlar.

40 Bkz. Ali Fuat, a.g.m., TTEM, 1930, c. 1, sy. 4, s. 3.; İbnü’l-Emin Mahmut Kemal İnal, a.g.e., c. I, s. 1002.; Sina Akşin, *Osmanlı Devleti Türkiye Tarihi -3- 1600-1908*, İstanbul 1988, s. 323; A. G. Sayar, a.g.e., s. 324.

2. İlm-i Tedbîr-i Menzil'den Ekonomi Politik'e

A. Münif Paşa'nın İlm-i Servet Telakkisi

Osmanlı Devleti'nin iktisadî modernleşmesinin serüvenine kısaca değinildikten sonra burada, 1860 yılında *Ceride-i Havadis* gazetesinde yazdığı bir dizi makale ile konuya değinen Münif Paşanın önceleri *idare-i mülkiye* daha sonra *ilm-i servet* tabirini uygun gördüğü *ekonomi politik* nedir⁴¹ sorusuna yanıtı değerlendirilecektir.

Ceride-i Havadis'teki yazısına insanın maddî ihtiyaçlarının ne olduğundan bahsederek başlayan Münif Paşa, ihtiyaçları yeme-içme, giyinme ve barınma olarak üçe; bu ihtiyaçların karşılandığı kaynakları da arz ve hayvanlar olarak ikiye ayırır.⁴² İhtiyaçların giderilmesinin kaynağı olan arz ve hayvanat ise ancak insanların sanatlarıyla kullanılabilir hale gelir. Bu nedenle üçüncü bir kaynak olarak da insan emeğini gösteren Paşa, bir memleketin zenginliğini⁴³ bu üç kaynağın bolluğu-

41 İktisat ile ilgili yazmış olduğu ilk makale olması nedeniyle *ekonomi politik* tabirinin tanımında *Ceride-i Havadis*'teki yazısı esas alınmıştır. Mekteb-i Hukuk-u Şahane'de verdiği ders notlarından oluşan kitaba baktığımızda “ekonomi politik” tabiri için “İlm-i servet” tabirini kullanan Münif Paşa, ilm-i servetin “insanın ihtiyacını def edip kâbil-i mübâdele olan şeylerden ve anların sûret-i iktisâb ve taksiminden ve istihlâkından” bahsettiğini ifade eder. Burada, *Ceride-i Havadis*'teki tanımla karşılaştırıldığında *kâbil-i mübâdele* ifadesine yaptığı vurgu dikkat çekicidir. Daha sonra sözlerine bu ilmin yeni ortaya çıkan bir ilim olduğunu, geçmişteki kitaplarda nadir de olsa buna mahsus bazı meselelerin bulunduğunu, ancak bunun “bir ilm-i mahsûsa” şeklinde olmadığını, “karn-ı ahir evâhirinde tedvîn olup zuhur” ettiğini, “kavâid-i asliyesinin” ise her yerde bir olduğunu, “fakat bunun teferruatı bir memleketin haline ve ahlâkının mîzâcına göre tahallüf ve tagayyur” ettiğini söyleyerek devam eder. Bkz. *İlm-i Servet* (matbu), Zabt ve Tahrir Eden Mahmut Esat, İstanbul: Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1302, s. 4.

42 Münif Paşa *İlm-i Servet* adlı eserinde insanın bir ruh ve bir cesetten meydana geldiği, bu nedenle hem maddî hem de manevî ihtiyaçları olduğu, ilm-i servetin kapsamının ise insanın maddî ihtiyaçları ile sınırlı olduğu görüşünü ileri sürer. Maddî ihtiyaçlarımız ise “nafaka, kiske ve süknâdan” ibarettir. Bununla birlikte “ihtiyâcât-ı cismâniyemiz medeniyet terakkî etikçe tevsî' eder”. Söz konusu maddî ihtiyaçları, “ihtiyâcât-ı tabi'yye (veya ihtiyâcât-ı zarûriye) ve ihtiyâcât-ı gayri tabi'yye (veya ihtiyâcât-ı gayri zarûriye)” şeklinde ikiye ayıran Münif Paşa, bütün maddî ihtiyaçların üç kaynağı olduğunu bunlardan birincisinin felâhât, ikincisinin sınaat ve üçüncüsünün ise ticaret olduğunu ifade eder. (*İlm-i Servet*/matbu, 1302, s. 4-5).

43 Burada “zenginlik” terimine yapılan vurgu, klasik iktisadın öncüsü olan A. Smith'in 1776 yılında yayınlanan *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (*Milletlerin Zenginliğinin Tabiatı ve Nedenleri Üzerine Bir Araştırma*) adlı kitabındaki “milletlerin zenginliği” vurgusu ile doğrudan irtibatlıdır.

na bağlar. Paşaya göre *ekonomi politik* de tam bu noktada devreye girer. Şöyle ki:

(...) işte şu esbâb-ı servetin sûret-i tahsîl ve istihlâkını ve bir millet azasının bazıları zengin olup bazıları dûçâr-ı fakr u sefâlet olmayarak cümleten hisse-mend-i refâh u rahat olmak için mümkün mertebe hakk ve adl üzere beyinlerinde taksîmi tarîklerini talim eden ilm-i celîlü'l-menâfia (ekonomi politik) yani İdare-i mülkiye tesmiye olunur.⁴⁴

Münif Paşaya göre; “insanın saadet halinin mebnî aleyhi olan”⁴⁵ idare-i mülkiye bütün insanlığın ya da bir memleket halkının refaha kavuşmalarını sağlayacak vesilelerle ilgilenir ve bunları ortaya koyar. “İdare-i beytiye” veya “tedbîr-i menzil” denilen şey ise söz konusu olan bu tedbirlerin bir hane halkının menfaatlerine münhasır olmasıdır. *İdare-i mülkiye* tabirinin, Fransızca olan *ekonomi politik* tabirinin tercümesi olduğunu ifade eden Münif Paşa, bu tabirin siyasî manadaki idare-i mülkiye anlamına gelmediğine dikkat çeker. İktisadî anlamda idare-i mülkiye ilminin amacını halkın refah ve rahatını eşit ve adil bir şekilde mümkün olduğunca sağlamak⁴⁶ olarak açıkladıktan sonra bu amacın gerçekleşebilmesinin yollarını da ortaya koyar: “... sûret-i mütemâdiyede refah hali ta‘mîm eylemenin tarîki ise mücerred halka iş işlemeyi ve kazançlarını yoluyla harc eylemeyi ta‘lîmden ibarettir.”⁴⁷

İnsanın bir ruh ve bir cesetten mürekkebe bir varlık olması nedeniyle hem maddî hem de manevî ihtiyaçları bulunduğunu dile getiren Münif Paşa, “âdâb u ahlâk ulûmun birincisi ve idâre-i mülkiye ikincisi olarak ad olunmak lazımdır”⁴⁸ diyerek idare-i mülkiyenin, ilimler tasnifindeki konumuna da işaret etmekte ve bu ilmin insanın refah ve sadeti için gerekli maddî ihtiyaçlarla birlikte, dolaylı olarak, manevî ihtiyaçlarına da nisbet ettiğini belirtir⁴⁹ çerçevesini çizmektedir.

44 Münif, “Neviyye”, *Ceride-i Havadis*, 1277 (1860), sy. 5.

45 *Ceride-i Havadis*, a.g.m., 1277 (1860), sy. 5.

46 *Ceride-i Havadis*, a.g.m., 1277 (1860), sy. 5.

47 *İlm-i Servet* adlı eserinde ise ekonomi politik yerine kullandığı ilm-i servetin amacını şu şekilde açıklar: “ilm-i servetin gayeti bir memleket ahâlîsinin ve belki umûmen nev‘-i beşerin refâh-ı hâli ve sa‘âdet-i maddiyeye ve ma‘nevîyyenin mümkün mertebe ta‘mîmi ve medeniyetin neşridir”. “İdare-i Mülkiye” yazısındaki tanımından farklı olarak bu tanımda dikkat çeken husus medeniyetin neşrinin de ilm-i servetin amacı içine dahil edilmesidir. (*İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 5).

48 *Ceride-i Havadis*, a.y.

49 “İş bu mevzu‘-ı bahsimiz olan ilm nev‘-i insanın refâh u sa‘âdet hallerine medâr olduğu cihetle yalnız ihtiyâcât-ı maddiyemize nisbeti i‘tibariyle bile ehemmiyeti ber-kemâl olup fakat ednâ mülâhaza ile ihtiyâcât-ı ma‘nevîyyemize dahi nisbet-i kâmile olduğu anlaşılır”, *Ceride-i Havadis*, a.g.m., 1277 (1860), sy. 5.

Netice itibariyle Münif paşa için “idare-i mülkiye” her yerde gerekli olan temettuat (fayda ve kazançlar)ı konu edinmekte, sanayinin hangi yöntemlerle, nasıl intişar edeceğinin, ne tür engellerin sanayinin ilerlemesine mani olacağıının ve adil bir gelir dağılımının yollarını göstermektedir. Özellikle “mesâlih-i âimme”nin meclisler marifetiyle sağlandığı memleketlerde bunun ehemmiyeti bir kat daha artmaktadır. “i‘tibârât-ı umûmiye” göz ardı edildiğinde “idâre-i mülkiye servetten bahs eder denilebilir.”⁵⁰

B. Münif Paşa'da “Servet” Tasavvuru

İdare-i Mülkiye veya İlm-i Servet dediği *ekonomi politik* kavramını bu şekilde inceleyen Münif Paşa daha sonra “servet nedir?” sorusuna cevap arar. Servet kelimesine muhtelif anlamlar isnad edildiğinden bahisle öncelikle bu kelimenin gerçek manasını ortaya koymak için *servet* tanımını ele alır ve halihazırda varolan birbirinden farklı üç servet telakkisine ayrı ayrı değinir. Bu tanımlardan biri merkantilist servet tasavvuru, diğeri fizyokratik servet tasavvurudur. Üçüncüsü ise serveti insanın arzu edebileceği her türlü eşya olarak tanımlayan görüştür.⁵¹

Servet kavramını verdiği bir örnekle izah etmeye çalışan Münif Paşa bu örnekte biri fakir diğeri zengin iki memleket tasvir etmektedir.⁵² Bu misalden hareketle serveti insanın ihtiyaçlarını karşılayacak bütün maddî şeyler olarak tanımlar ve bu maddî şeylerin bol bulunduğu memleketin zengin kabul edildiğini ifade eder.⁵³

Yukarıda kısaca değinilen Paşanın *servet* kavramına ilişkin tasavvuru daha net bir şekilde belirleyebilmek için yaşadığı döneme kadar ile-

50 *Ceride-i Havadis*, a.y.

51 Münif, “Neviyeye (İdare-i Mülkiyeye ...)”, *Ceride-i Havadis*, 1277 (1860), sy. 7.

52 Ayrıntılı bilgi için bkz. *Ceride-i Havadis*, “İdare-i Mülkiyeye ...”, 1277 (1860), sy. 6.

53 “Servet ihtiyâcımızı def edip kâbil-i mübâdele olan şeylerdir. Yani servetin iki şartı vardır. Biri ihtiyâcı def etmek diğeri kâbil-i mübâdele olmaktır. Bu ta‘rife nazaran bir ekmeğe parçası servettir. Zirâ karnımızı doyurduğu cihetle ihtiyâcımızı def eder ve kâbil-i mübâdeledir satacak olursak alan bulunur...” (*İlm-i Servet*/matbu, s. 8). Münif Paşa, bu tanımda servetle ilgili olarak ihtiyacı karşılamaktan başka mübadele edilebilir olmasına da vurgu yapmaktadır. Ona göre, hava, su, güneş ışığı gibi servet-i tabiiyyeye kimse temellük iddiasında bulunamaz bunlar kâbil-i mübâdele olmadığından ilm-i servet ıstılahınca servet olarak adlandırılmaz. Aynı zamanda “fezâil-i aklîye ve hüsn-i ahlâk” gibi ma‘neviyâtın servet olmadığını vurgulayarak *servet* teriminin çerçevesini çizmektedir.

ri sürülmüş birbirinden farklı servet telakkilerine yaklaşımını da ele almak yerinde olacaktır. Serveti, altın ve gümüş gibi kıymetli madenlerin çokluğuna bağlı kabul eden merkantilist görüşe karşı çıkan Münif Paşanın ifadesiyle, “zî-kıymet ma‘deniyât servetin ziyâde menfaatli bir kısmı olup ancak hayli zaman zann olunduğu vechile hadd-i zâtında servet değildir.”⁵⁴ Burada İspanya örneğini veren Paşa, İspanya’nın Amerika’dan getirdiği sınırsız altın ve gümüşe ve bunların ülke dışına çıkmasını yasaklamasına rağmen durumunun iyi olmadığına nazarı dikkatle zenginlik için aynı zamanda hükümdarının ve yöneticilerinin sadece kendi heva ve heveslerini düşünmemelerinin, halkının tembel ve cahil olmamasının gerekliliğini belirtir.⁵⁵ Von Humbold’tan alıntıladığı misalden yola çıkarak tarım ve sanayinin servet sahibi olmaktadır önemini vurgular:

Amerika’da vâki‘ Meksika’nın servet ve samânının asl-ı menşei ma‘denler olmayıp karn-ı sâbık evâhirinden beru hayliden hayli kesb-i terakkî etmiş olan emr-i ziraattir. Bir zengin ma‘denin keşfi derhal bir şehir binâsını müstelzim olub (...) memleketin terakkî-i ziraati ve bu ma‘denlerin te’sirât-ı nâfiyası bi’n-nefs ma‘denler hâsılat ve menâfi’iden ziyâde pây-dârdır.⁵⁶

Netice olarak, altın ve gümüş servet değildir. Hakikatte servet yemek, içmek ve barınmak için gerekli olan şeylerden ibarettir ve bundan dolayı bunların çokça olması için çalışmak, halkın bilgisinin ve gayretinin artmasını sağlayacak vesileleri hasıl etmek, herkese kendi çalışmasının semeresini almak arzusunu aşlamak ve serbestçe sanatlarını yapma hakkını vermek gerekir.

Münif Paşa ikinci olarak Quesnay’in *servet* anlayışına yer vererek onun servetle ilgili görüşlerini eleştirmektedir. Burada öncelikle Quesnay’in servet tasavvurunu özetler:

İhtiyâcâtımızı def eden şeyler arzdan hasıl olub kuvve-i müvellede yalnız arzda mevcuddur. Esnâ-yı amelde ekincinin vâki‘ olan bi’l-cümle peşinâtı hîn-i hasatta ahz u istîfâ olundukda fazla kalan şey mahsûl-i

54 *Ceride-i Havadis*, a.g.m., 1277, sy. 6.

55 *İlm-i Servet*’te de aynı örneğe yer veren Münif Paşa bu konuyla ilgili şunları söylemektedir: “bir memlekette mümkün mertebe altın celbine çalışmak ve hârice çıkarmamağa gayret etmek fikr-i hatadır. Bundan fena tecrübeler tevellüd eder. ...memleketin mizâcına ahalinin isti‘dâdına bakıp ana göre mahsûlât-ı tabî‘iyye veya sınaie vücûda getirmeli, memleketin ihtiyâcına kâfi mikdârını sarf edip mâ‘adasını satmalı ve memlekette olmayan şeyler ile mübâdele etmelidir”. (*İlm-i Servet*/matbu, s. 11).

56 *Ceride-i Havadis*, a.g.m., 1277, sy. 6.

mahz ad olunur. Tohumun mukabili olmayıp mücerred amelin semeresi olan işbu fazlayı arz hasıl etmiş olduğundan yalnız buna servet itlâk olunur. Zira heyetin mâlik olduğu sermayenin tezâyüdünü bu mücib olur. Erbâb-ı sanayi' ve ticâret i'mâl ettikleri ve yahud bir mahalden diğer mahalle nakl ettikleri eşyanın kıymetini ziyâde edebilirler ise de bu ziyâdelik anınla iştigal eyledikleri esnâda kendilerinin istihlâk ettikleri veyahut istihlâk edebilecekleri şeyin mukâbili olduğundan heyetce servetin tezâyüdünü müeddî olmaz. Benâberin sana'at ve ticâret bir taraftan tahsilde buldukları halde diğer taraftan itlâf eyledikleri cihetle bunlar akım gibi ad olunup ziraat ise yeni bir şey vücûda getirdiğinden yalnız bunun müvellid i'tibâr olunması lazımdır.⁵⁷

Arzın insandan ziyade “kuvve-i müvellide sahibi” olmadığını ifade ederek bu yaklaşımı eleştiren Münif Paşa, burada servetin artması için elde edilen mahsul kadar onu işleyerek insanların ihtiyaçlarını karşılayacak hale sokmanın da önemine değinmektedir: “Bi'l-cümle mahsûlât-ı sına'iyenin fi'l-asl yerden vücûda geldiği der-kâr ise de insanın ameliyatı tabiatın ameliyatına külli şey ilave eylediği dahi cây-ı iştibâh değildir. Eğer sanat keten sapını ipliğe ve kumaşa ve mizacı-mıza muvâfik olan diğer sûretlere tahvîl edemeseydi kıymetsiz bir kibâh kalırdı.”⁵⁸ Paşanın, *tahsîl-i servet* dediği şey de budur: “Servetin mevâdd-ı asliyesini bastığımız toprakta ayaklarımızın altında akan sular da ve etrafımızda yaşayan hayvanlarda buluruz”⁵⁹ ancak bunlar çoğunlukla insanın “sa'y u amel”i ile kullanılabilir hale gelir. “işte insan mevâlid-i selâse ta'bîr olunan mevcûdât-ı mezkûreye mücerred sa'y u amelî ile galebe edip onları daha ziyâde kendi işine yarayacak şekle”⁶⁰ dönüştürür.

57 *Ceride-i Havadis*, a.g.m., 1277, sy. 7.

58 *Ceride-i Havadis*, a.g.m., 1277, sy. 7. *İlm-i Servet* adlı kitabında *tahsil* terimini “tahsîl bize nisbetle ma'dûm hükmünde olan bir şeyi vücûda getirmek, hiç kıymeti olmayan şeylere kıymet vermek ve zaten kıymeti az olan şeylerin kıymetini artırmaktır” şeklinde açıklar. (*İlm-i Servet*/matbu, s. 18.)

59 Münif, “Tahsîl-i Servet”, *Mecmua-yı Fünûn*, c. 4, s. 16.

60 *Mecmua-yı Fünûn*, a.g.m., c. 4, s. 17. *İlm-i Servet* adlı eserinde servetin husule gelmesinde “kuvâ-yı tabî'a ve amel-i insanî”nin dışında onlarla “birleşerek onların bunsuz isti'mâl edemeyeceği, serveti istihsâle medâr” olan üçüncü bir *vasıta* olarak *sermayeden* bahsetmektedir. *İlm-i Servet* (yazma nüsha), s. 22. Yazma nüshanın Atatürk kitaplığında mevcut olduğu bilgisini Ali Budak'ın tez çalışmasından öğrendik. Bkz. Ali Budak, “Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa, Doktor Tezi, İ.Ü.S.B.E. 2002. s. 437. Tezin basılı hali için bkz. *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını Münif Paşa*, Kitabevi, İstanbul 2004.

“Birisi zî-kıymet ma‘deniyâta ve diğeri arzın mahsûlât-ı mahzına hasr ederek servet hakkında bir tarif-i müşevveş beyân eden iki usûle imrâr-ı nazar”⁶¹ eden Münif Paşa, Merkantilist servet anlayışı ve Quesnay’ın servet tasavvurunu değerlendirdikten sonra yukarıda ifade edildiği gibi üçüncü bir servet telakkisinden daha bahseder. Bu görüşün taraftarlarına göre servet lafzının manası gayet geniştir. Bu müelliflere göre servet, insanın arzu edebileceği maddî-manevî her türlü eşyayı içermektedir. Paşaya göre bu tür bir yaklaşım “... temettuât-ı ma‘neviyyeyi eşyâ-yı maddiye ile” karıştırır. Bu da maddî olanın kadri-ni yüceltmediği gibi manevî olanı lekeler. Akıl sahipleri “tezzüzât-ı ma‘neviyye”yi “temettuât-ı maddiye” mertebesinin üzerinde konumlandırmaktadırlar. Bu ikisini anlamca birleştirmek ahlakî faziletleri servete teşbîh eylemek demektir. Eğer bu idâre-i mülkiye ilminin dairesini genişletmek ve kadri-ni artırmak için yapılan bir şeyse buna gerek yoktur. Sonuç olarak Münif Paşaya göre, servet insanın ihtiyaçlarını karşılayan “bi’l-cümle temettuât-ı maddiyeden ibârettir”.⁶²

C. Sanayi ve Ticaretin Mahiyeti, Etkileri ve Faydalarına Dair

Ceride-i Havadis’teki yazısında sınaat ve ticaretin mahiyetinin ne olduğu, etki ve faydaları üzerinde de duran Münif Paşa, bunları servetin kaynakları çerçevesinde değerlendirmektedir.⁶³ İnsanın maddî ve gayri maddî gereksinim duyduğu şeyler üç şekilde elde edilir. Bunlardan ilki felahattır ki, bu, hem tarımı (ziraat) hem de hayvancılığı içine alır ve “her türlü ham eşya bunun vasıtasıyla meydana gelir”.⁶⁴ İkincisi sînâat, üçüncüsü ise ticarettir. Sînâat, felahatın ürünü olarak ortaya çıkan eşyanın ham olarak kullanılmayanını kullanılabilir hale sokar ve ticaret de bunların fazlasını bu eşyaya ihtiyacı olan ancak bunu üretemeyen memleketlere ulaştırır.⁶⁵ Ticaret olmasaydı her mem-

61 *Ceride-i Havadis*, a.g.m., 1277, sy. 7.

62 A.y.

63 Sınaat, ticaret ve ziraatle ilgili görüşlerine *İlm-i Servet* adlı kitabında da rastlamaktayız.

64 Münif, “Sînâat ve Ticâretin Mahiyeti ve Bunların Tesîr u Menfaatine Dairdir”, *Ceride-i Havadis*, 1277, sy. 33.

65 Felâhât; zirâatdan daha e‘amm olarak ham mahsûl vüçûda getirmektir. Ta‘bir-i âharla mahsûlâtı tabi‘atın vüçûda getirdiği sûretde telakkî edip ele geçirmektir. Arazîyi ziraat etmek, denizden balık tutmak, av tutmak, hayvan yetiştirmek gibi. Sînâat; ham mahsûlu işimize daha elverişli bir hale koymaktır. Ticâret gerek mahsûlât-ı tabi‘iyye ve gerek ma‘mûlât-ı sanâiyyeyi mebzûl olan yerden nâdir olan yere veya kıymeti az olan mahalden kıymeti ziyâde olan yere nakl ederek veya mebzûl olan zamandan mebzûl olmayan zamana saklayarak temettü‘ kasdıyla satmaktır. (*İlm-i Servet* /matbu, s. 6).

leket ahalisinin diğer memleketlerin mahsûlatından mahrum kalması gerekirdi. Paşaya göre ticaret dahi öbürleri kadar “menba‘-ı servet”tir.⁶⁶ Burada servetin kaynakları arasında değerlendirdiği ziraat ve sanayinin önemli olduğu kadar bir üçüncü kaynak olarak ticaretin de gerekliliğine dikkat çeken Paşa, bununla ilgili olarak da şunları ifade etmektedir:

Arzın vücûda getirdiği en kıymetli hubûbat bir mahalde lüzûmundan ziyâde olarak artık def‘ edeceği ihtiyâc kalmadığı halde derece-i servetten sukût eder. Ol vakt mutazammın feyz ü bereket olan ticaret gelip iş bu hubûbatı ihtiyâcın da‘vet eylediği diğer mahalle nakl ile nef‘ini iâde ve tekrâr sunûf-ı servet meyânına idhâl eder.⁶⁷

Dolayısıyla tarım (ziraat) ve sanayi gibi ticaret de bir servet kaynağıdır. Tüccar olmasa bir memleket halkının ihtiyaçlarından ziyade mahsul meydana gelmeyeceği gibi memlekette yetişen metaya da kanaat etmek gerekirdi.⁶⁸ Ticarete her ne kadar mal para ile satılıp para ile satın alınsa bile hakikatte eşya eşya ile mübadele edilmektedir.⁶⁹ “Zira akçe, evrâk-ı nakdiye ve poliçe vesâir bunlara mümâsil şeyler bir malın alâmetidir”.⁷⁰

Ticaret iki kısımdır. Biri dâhil-i memlekette mal alıp satmaya ilişkin olan *ticâret-i dâhiliye* diğeri *ticâret-i hâriciye*dir. Ticâret-i hariciye kendi içinde ikiye ayrılır. Biri ticâret-i hâriciye-i istihlâkiye ikincisi ticâret-i hâriciye-i nakdiyedir. Bunlardan ilki bir malın tüketilmek üzere ihraç veya ithal edilmesi diğeri de iki yabancı memleketin birinden malı alıp diğere nakletmektir. Burada Münif Paşaya göre, kamunun menfaatleri önemli olduğu için bu ticaret şekillerinden evvela iç ticaret, daha sonra ise ihracat diğelerine nazaran daha makbuldür.

Bununla birlikte, asıl servet mahsûlattır. Hangi memlekette mahsûlat ziyâde olursa serveti o nisbette olur.⁷¹ Fakat ziraatin tervici (kıymet kazanması) için sînâat nasıl gerekli ise iç ticaretin değer ve itibarının artması için dış ticaret o derece gereklidir. Bazen milletler arasında ihtilaf sebebi olabilen dış ticaretin diğer bir önemi de bu sayede

66 *Ceride-i Havadis*, a.g.m., 1277, sy. 33.

67 *Ceride-i Havadis*, a.g.m., 1277, sy. 7.

68 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 73.

69 Burada, Say’ın yasalarından biri olan “ürün ürünle mübadele edilir” prensibinin izleri görülmektedir. Bunun nedeni Osmanlı aydınlarının klasik iktisatla Say üzerinden tanışmalarıdır.

70 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 74. Meskûkat (akçe) ile ilgili fikirleri daha sonra ele alınacaktır.

71 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 76.

yabancılar ile münasebettir. Bu ilişki, herkesin zihnini açar ve yeni istekler vücuda getirir. İradelerimizin ve teşebbüslerimizin kaynağı arzulardır. Ticaretçe memleketler arasında bir rabıta vardır ve her birinin servetinden civarında bulunan memleketler de istifade eder.⁷²

Ceride-i Havadis'teki yazısında ticaretin son derece önemli olduğunu göstermek için İngiltere örneğini veren Münif Paşa, İngiltere'nin zenginliğinin ticaret ve sanaat (sanayi) sayesinde olduğu görüşünü ileri sürer⁷³ ve "İngiliz milletinin emr-i sanaat ve ticarete ne derece yed-i tûlâsı olduğu ve bu vesile ile ne kadar sahib-i servet ve iktidar bulunduğu"⁷⁴ ile ilgili olarak geniş bir bilgi verdikten sonra diğer memleketlerin de sanaat ve ticaretle ne derece uğraştıklarından bahseder.

Bu bağlamda, İngilizler kadar ehliyetli gördüğü Belçika ve Felemenkleri, bunlara nispetle daha geride bulunan Fransızları, Avrupa'nın ve İngiltere'nin çeşitli bölgelerinde yerleşmiş, büyük ticarî işler gerçekleştiren çoğunluğu Sakızlı olan tüccarları, ticaret ve sanayileri oldukça geniş olan ve gittikçe de artan Amerikalıları, dünyaya geldiklerinden itibaren ticarete alışık olan İran ve Hindistanlıları ve diğer bütün bu milletlere göre daha geride olan İtalyanlar ve Avusturyalıları ele aldıktan sonra Osmanlı Devletinin durumuna değinir:

Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânedede milel-i gayri müslimeden ba'zen bu mesleğe sülûk edenler var ise de ehl-i İslâmın o kadar rağbet etmemeleri teessüf olunacak mevâddandır. Bu cihetle bu taraflarda bâzâr-ı sanaat ve ticâret kesâd üzre kalarak vesâil-i servet ve ma'mûriyet gereği gibi husûl-pezîr olamamıştır. Memâlik-i ecnebiyenin ahvâline kesb-i

72 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 77.

73 Münif Paşa'ya göre "İngiltereliler sanaat ve ticaret sayesinde ziyade kesb-i servet ve iktidar etmiş olduklarından (...) memleket-i mezkûre amele ve ehl-i sanayi-i milel-i saire için emtia imal ederek taayyüş eyledikleri misülmü ağniya ve sermayedarını dahi düvel-i sâireye ikrâz eyledikleri mebâligi cesime faizinden küllî temettü' ederler. (...) işbu sanaat ve ticaret sayesinde tahsil ettiği servet ve sâmanın politikaca dahi ziyâde te'siri olub şöyle ki İngiltere devleti kendü vüsat-ı memleket ve ticâretine nisbetle derece-i lüzûmundan dûn-ı asker idâre ettiği halde bir iki yüz seneden beru kendüsiyle düvel-i sâire beyninde zuhûr eden muhârebâtta akçe kuvvetiyle taraflar ve müttelikler peydâ ederek ve ecnebî asker yazarak her halde terâvîc-i merâmına muvaffak olduğu ve iki yüz milyon nüfusu camî' olan Hindistan'ı ve Çin ve Avustralya ve mevâki'-i ba'ide-i sâirede bulunan bunca memâlikini ticaret tarihiyle kabza-i teshîre aldığı tevârih-i aşnâyânın ma'lûmudur", *Ceride-i Havadis*, a.g.m., 1277, sy. 33.

74 Münif Paşa, "Sanaat ve Ticâretin Mahiyeti...", *Ceride-i Havadis*, 1277, sy. 35.

vukûf ve ma'lûmât etmek istemediklerinden hâricde râyic olan mah-sûlât-ı mahalliye neler olduğunu ve oradan ne makûle şeylerin celbinde menfaat mutasavver olduğunu bilemedikleri cihetle memâlik-i ecnebiye ile olan ticâret hemân kâmilen ecnebilere münhasır olduktan başka çok mahallerde dâhilce olan ahz u i'tâ dahi bunların yedine geçmiştir.⁷⁵

Kendi döneminde Osmanlı Devletinin ticaret ve sanayideki halini böylece resmeden Münif Paşa, Osmanlı'da daha önceleri yabancı milletlerle ticaretin alışılmış bir şey olmamasına rağmen sınaatte epeyce ehliyetli olunduğunu, Halep, Şam ve diğer bazı bölgelerde ipek kumaş vesâir emtialar üretildiğini ve bunun Avrupa'ya dahi nakledildiğini oysa bugün neredeyse bütün sanayi ürünlerinin yabancı memleketlerden alındığını ve buna mukabil yalnızca ham eşya verildiğini, bu nedenle de sınaat (sanayi) ve ticaretin gelişip ilerleyeceği yerde gittikçe gerilediğini hayıflanarak anlatmaktadır. Bu gerilemenin nedenini bir kaç sebebe mebnî olarak görmektedir. Bu sebeplerden ilki “Avrupalıların yeni fûnûn ve iktisâfât sayesinde vapur kuvvetiyle idare olunur envâ-ı âlât ve edevât icad ederek sarf-ı efkâr ile her şeyin tarîk-i suhûletini bularak ma'mûlatlarını ehven fiyat ile çıkarmalarıdır. Ehl-i sanayi'imiz usûl-i kadîmeleri üzre her şeyi el ile yaptıklarından bi't-tabi' masnûatları bahalı gelip Avrupa erbâb-ı sınaatiyle mukâbele ve refâkat edemeyerek terk-i sınaat eylemeye mecbûr olmuşlardır.”⁷⁶ İkinci bir sebep ise diğer memleketlerde olduğu gibi gümrük tarifelerinin ihracatı teşvik ve ithalatı caydırıcı nitelikte, yerli tüccara uygun olması gerekirken bunun tersinin geçerli olmasıdır. Bu durum, iç ticaret ve sanayinin gelişmesini engellemekle beraber zirâi anlamda da kötü sonuçlar doğurmuştur.

D. Hürriyet-i Sanayi/Serbesti-i Sanayi, Serbesti-i Ticaret, Usûl-i Himâye ve Rekabet Üzerine

Ceride-i Havadis'te iktisatla ilgili son yazısında ticaret ve sanayisi geliştirmiş ve gelişmemiş memleketlerin ahvallerinden bahsederek servetin kaynağı olarak gördüğü ticaret ve sanayinin önemine değinen Münif Paşa *hürriyet-i sanayi/serbesti-i sanayi* (= teşebbüs hürriyeti), *serbesti-i ticaret, usûl-i himâye* (=korumacılık) ile ilgili düşüncelerini *İlm-i Servet* adlı kitabında dile getirmektedir.

Klasik iktisadî görüşün temel dayanak noktalarından, önemli sacayaklarından biri olan teşebbüs hürriyetine dair yaklaşımına bakıldığında

75 A.y.

76 *Ceride-i Havadis*, a.g.m., 1277, sy. 35.

da, “hürriyet-i sanayi’ ... herkes sanâyi’-i meşrû’adan istediği san’atı istediği yerde ve arzu ettiği sûrette işlemekte ve ba’dehû istihsâl ettiği mahsûlatı gerek dâhilde ve gerek hâricte tutturabildiği bahaya satıp mübâdele etmekte muhtâr olmaktadır. Bu, hürriyet-i sanayi’ tarafdârlarının *laissez faire, laissez passer* yani “bırak yapsın bırak geçsin” kelâm-ı meşhûru hürriyet-i sanayi’ ve hürriyet-i mübâdele cihetlerini tazammun eder. Hürriyet-i sanayi’ san’atların rûhu mesâbesindedir.”⁷⁷ diyen Münif Paşaya göre ancak bu hürriyet sayesinde herkes kendi istidadına, iktidarına ve haline göre bir sanata teşebbüs eder ve kendi çalışmasından istifade edip sanatında kendi kabiliyeti ve istidadı nisbetinde terakkî eder. Bu münasebetle de memleketin mahsulatı artarken (tekesür ederken), ürün fiyatları (=bahası) düşer (=tenzil). Hürriyet-i sanayi’yi kısıtlayıcı bir mahiyet arz eden imtiyaz usulünün zararlarından da bahseden Münif Paşa, güya umumun menfaati için yapılan hükümet müdahalelerinin netice itibariyle bir çıkar yol olmadığını ifade eder. O, “halkın kendi işlerini daha iyi bileceği, idarece yapılacak hiçbir tedbirin menfaat-i şahsiye yerine geçemeyeceği”⁷⁸ görüşünü ileri sürer.

Hürriyet-i sanayinin kısıtlanması anlamına gelecek olan gümrük ve imtiyazlar gibi her türlü engele karşı çıkan Münif Paşa, serbesti-i sanayi’in tabii bir neticesi olarak ortaya çıkan rekabet sayesinde bu tür kısıtlama ve imtiyazlara gerek kalmadan ekonominin dengede duracağına inanmaktadır. Burada rekabeti “rekabet bir meslekte veya bir san’atta bulunan eşhâs daha ziyâde istifâde etmek için daha iyi daha ucuz mahsûl çıkarmada yekdiğerine müsâbakat etmek demektir”⁷⁹ şeklinde tanımladıktan sonra rekabetin faydaları üzerinde durur. Ona göre, rekabetin birçok faydası vardır. Rekabet, sanayi erbabını devamlı olarak çalışmaya ve yaptığı işin ıslahına sevk eder, onların kazanç ve kârlarının bir hadd-i i’tidâlde kalmasını sağlar ki “hadd-i i’tidâl rekâbetten başka bir tarîk ile müyesser olamaz”.⁸⁰ Rekabetin bir diğer faydası da nizâm-ı tabii’yi sağlamaktır. Yani arz ve talep dengesini kurmaktır. Hükümet müdahalesi bu nizamı bozar. Rekabetin en büyük faydası ise her sanati ehline tevdi ve tevcîh etmektir. Bütün bu faydaları dolayısıyla “rekabet sanayinin terakkisine sebep olur”.⁸¹ Narh, gümrük ve bâc gibi şeyler ise hürriyet-i sanayiye mani olan tedbirlerdir.

77 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 52. Matbu nüshada “hürriyet-i sanayi’” olarak geçen teşebbüs hürriyeti yazma nüshada “serbest-i sanayi’” olarak karışımza çıkmaktadır. *İlm-i servet* (yazma nüsha), s. 41.

78 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 52.

79 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 54.

80 A.y.

81 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 55.

İlm-i Servet'te hürriyet-i sanayi konusu ile birlikte "serbesti-i ticaret" ve "himâye usûlü"nü de detaylı bir şekilde ele alan Münif Paşa, ilm-i servetçe önemli görülen ticaret serbestisinin gereği gibi anlaşılması için öncelikle insanın terkiğine, bulunduğu hal ve mevkiye bakmak gerektiğini belirtir. İnsanların nafaka, kisve ve sükna gibi bir takım maddî ihtiyaçlarının yanında manevî ve ahlakî ihtiyaçlarının da var olmasına mukabil kainatta ne mahsûlatça ne de insanların istidatlarında birlik vardır. Bu hal ise her kavmin kendi mahsûlatını diğer kavmin mahsûlatıyla mübadele etmesi lüzumunu ortaya çıkarır. "Çünkü dünyada hiçbir mevki'î yoktur ki kâffe-i sanayi'in menbağı ve merkezi olabilsin ve kezâ hiçbir millet yoktur ki kendi ihtiyâcâtını def' edecek eşyânın cümlesini kendi kendine tedârik edebilsin. Bu halde ya mübadele etmeli ve yahûd bir hâl-i sefâlet-i iştîmâle katlanmalıdır".⁸²

"Vahşete müstağrak oldukları halde yaşayıp giden"⁸³ insanlar değil, medenî insanlar mübadele yaparlar. "Bu usûl pek sâde ve pek nâfi' ve mahsûldardır. Bu mu'âmele sayesinde her ferd kendi ihtiyâcâtını def' edecek esbâbı tedârük eder ve dâire-i refâh u ma'îşetini de o nisbette ıslâh etmiş olur. Mübâdele dediğimiz şey hem insanın tabi'atına muvâfık hem de içinde bulunduğumuz ahvâlin muktezâsıdır. Çalışmak ve sâir tedâbir-i ma'kûleye teşebbüs etmek nasıl tabiî ise serbesti-i mübadele öyle ma'kûl ve tabiîdir".⁸⁴

Diğer taraftan serbesti-i ticaretin işbölümünü ve bunun da sanayinin terakkisini sağladığını, sanayinin ilerlemesiyle de serbest ticaretin dairesinin genişlediğini beyan eden Münif Paşa, dönemindeki ticaret yollarına ve vasıtalarına da yer vermektedir.⁸⁵ Münif Paşa için bu sayede her millet kendi tabiatına, mizacına uygun olan ürünleri üretecek ve kendi meşakkatle elde edeceği mahsûlleri ise bu mahsûlleri kolaylıkla üretebilecek milletlerden satın alacaktır. İnsanların ihtiyaçlarını karşılamak için lazım olan bilcümle eşyâ da oldukça fazla ve zahmetsiz olarak vücûda gelecektir. Burada, kendi söylediklerine itiraz olarak yöneltilebilecek "insan niçin ihtiyâcâtını bütün küre-i arzın mahsûlatıyla def' edecek derecede tevsi' ediyor?"⁸⁶ sorusuna hem ucuz hem de tercih edilebilecek niteliklere sahip bir mahsûlden haberdâr olan bir insanın bu mahsûlü arzu etmemesi mümkün değildir, insan şekerin varlığından haberdâr olduğunda pekmeze rağbet etmez

82 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 88.

83 A.y.

84 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 89.

85 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 90-91.

86 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 92.

diyerek cevap verir. Sonuç itibariyle *mahsûlât-ı maddiye*⁸⁷ mübadeleyi gerekli kılar.

Münif Paşa, serbestî-i mübadele usulünün iki nedenden; gümrük vergisi ve himâye-i sanayi'den dolayı ihlâl edildiğine de değinerek, himaye-i sanayi usulünün nasıl meydana geldiği konusu üzerinde durmaktadır. Paşaya göre, bu fikrin aslı, vahşet ve muharebeden doğan bazı hallere dayandırılabilir. Muharebe nedeniyle milletler arasında ayrılıklar zuhur etmiş, her millet kendi ihtiyaçlarını mümkün mertebe kendi üretmeye kalkışmıştır. Bu usul muharebe durumu kalktıktan sonra bile devam etmiştir. Himaye usulü taraftarlarının fikirlerini serbestî-i mübadele taraftarları ile mukayese ederek açıklamaya çalışan Paşa, öncelikle himaye taraftarlarının ithalatı dolaylı olarak men ettiklerinden bahseder. Himâye-i sanayi erbâbının birinci delilleri eğer gümrük olmazsa yabancı mallar ülke mahsulatını tahrip eder. İkinci delilleri, “gümrük rûsûmu sanayi’-i dâhiliyenin terakkî ve tevsi’ine medâr olur.”⁸⁸ Bu durum ancak ülke içindeki sanayi bebek durumunda ise bir miktar fedâkârlık etmek yerinde olacaktır. Fakat bu fedâkârlık da sadece iki şartla kabul edilebilir. Birincisi istisnâî bir tedbir olarak memleketin yararına olmalı, ikincisi o sınaatla uğraşan kişiler mahsullerini yabancı ürünlerle rekabet edecek bir dereceye getireceklerini taahhüt etmelidirler. Himaye usulünü savunanların üçüncü delili işsizliktir. Oysa işsizliğe en büyük çare yine serbest mübadele usûlüdür. Sanayice geri kalmış memleketler için himaye usûlünün terakkîye medâr olduğunu ileri sürerler, siyasî açıdan yabancı ülkelere muhtaç olmamak gibi bazı yararları olduğunu da ifade ederler.⁸⁹ Ancak, netice itibariyle himaye usulü ithalatı öngörmemekle beraber devlet hazinesinin bu durumdan istifâde etmesi mümkün değildir.

Münif Paşa, sanayi ve ticaret hürriyetini engelleyen ikinci mühim bir mesele olarak gümrük uygulamasından da bahseder. Gümrük, geçmişte umumî masraflar için paraya ihtiyaç duyulduğunda ziraat, ticaret ve sanayice tesirleri düşünülmeden bir vergi tarhi olarak vücuda getirilmişti. Bunun amacı ihracata elden geldiğince mani olmaktı; çünkü ih-

87 Münif Paşa, mahsûlât-ı maddiye müstehlikât, sermaye ve irâd olmak üzere üç kısma ayırmaktadır. *Menba-i ma’nevî* olarak nitelendirdiği şey ise “erbâb-ı ulûmun hikmet-i tabî’iyye, kimya, mekanik ilimleri ve bâ-husus ulemanın bu ilimlerde olan tecârib ve tahkikatlarıdır”. Paşa, zamanında “... görülen terakkîyât-ı sînâ’iye”yi bunların neticesi olarak değerlendirmektedir. (İlm-i Servet (yazma nüsha), s. 21-25.).

88 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 97.

89 Münif Paşa, bu konuyu oldukça geniş olarak değerlendirmektedir. Bkz. *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 85-105.

racatın yurtiçi fiyatları artıracığına inanılıyordu. Himâye-i sanayi taraftarları gümrüğün bir varlık kaynağı olduğu için değil yurtiçi sanayinin muhafazası için devamını isterler.⁹⁰ Hürriyet-i ticâret taraftarları ise daha fazla ve daha evvel terakkî etmek için gümrük vergisinin olmaması gerektiği kanaatindedirler. Bununla birlikte, gümrüğü hemen birden kaldırmak mümkün değildir. Çünkü netice itibariyle gümrük bir gelir kaynağıdır. Ayrıca gümrüğün birden bire kaldırılmasının bir takım başka zararları da mevcuttur. Mesela; sanayi açısından zararı vardır ki, bir sanayici işini bu gümrüğe göre ayarladığı için başka memleketlerden gelen ürünlerle ancak bu sayede rekabet edebilir. Sonuç olarak gümrük birden bire değil tedricen kaldırılmalıdır. Gümrüklerin kaldırılması ilm-i servetin kaidelerinden biridir.⁹¹ “Gümrük rüsûmu ne kadar mutedil olursa hâsılat o kadar ziyâde olur”.⁹²

E. Mülkiyet Hakkı, Menfaat, Kıymet, Baha, Meskûkât Telakkisi

Münif Paşa'nın gerek kendi döneminde ve gerekse daha önceleri varolan tarım-sanayi tartışmaları, ticaret serbestisi, korumacılık, teşebbüs hürriyeti ile ilgili yaklaşımları ve düşüncelerine yer verdikten sonra kendisinin iktisat tasavvurunu açık ve doğru olarak tasvir ve tespit edebilmek için liberal iktisadın temel kavramları içinde bulunan, günümüzün de temel tartışma konularından olan “mülkiyet hakkı”, “menfaat, kıymet, baha”, “meskûkât (akçe)”, “üretim faktörleri (sermaye, emek)”, “taksîm-i a'mal (= iş bölümü)”, “taksîm-i servet (= gelir dağılımı)” gibi kavramlara ilişkin görüşleri de değerlendirilecektir.

Modern iktisadî anlayışın temel dayanak noktalarından biri olan “mülkiyet hakkı” konusuna Münif Paşa, öncelikle mülkün kaynaklarından bahsederek başlar. Bu kaynakları sa'y (çalışma), hakk-ı takaddüm (önde bulunma hakkı), hibe ve veraset olmak üzere dörde ayıran Münif Paşaya göre mülk, dünyanın her tarafında, her devirde mevcut olan ve itibar edilen bir şeydir. Bir insan kendinin veya atalarının emek sarf ederek ortaya koyduğu şeyin malikidir. “işte bu sa'y anın mülkiyetini teşkil etmiş hakk-ı tasarrufunu husûle getirmiştir.”⁹³ Söz konusu arazi mülkiyeti olduğunda hakk-ı takaddüm karşımıza çıkmaktadır. Bir kişi bir araziye gelip “benimdir” diyerek ziraat etmiş ve etrafına işaret çekmiş ve bu şekilde hakk-ı takaddüm ile araziye sahip olmuştur. Burada, insanlar boş ve sahipsiz bir araziye bulup orayı

90 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 80.

91 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 82.

92 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 104.

93 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 106.

zabt ederek ekip biçse bu caiz olur mu sorusuna insanların böyle arzileri tasarruf etmelerinin hak olduğu ve başkalarının rızasını tahsile hacet olmadığı cevabını vermektedir.⁹⁴

Münif Paşa, daha sonra üzerinde detaylı olarak duracağımız ilm-i servetin “arazi mülkiyeti” hakkındaki yaklaşımına da yer vermektedir. “insanların araziye temellük ve tasarruf etmelerinin hüsn-i te’sîri”⁹⁵ olduğunu ifade ederek, “lakin bu araziye ne sûretle temellük etmelidirler yani arazî umum beyninde müşterek olmak üzere mi tasarruf olunmalıdır yoksa insanlar beyninde taksîm edilip de herkesin malı olarak mı tasarruf olunmalıdır?”⁹⁶ sorusuyla mülk hakkındaki birbirinden farklı iki düşüncüyü tahlil etmektedir. Bu noktada ikinci görüşten yana olan Münif Paşa her iki yaklaşımı da tartışmakta ve daha önce de işaret edildiği üzere servetin üç kaynağından biri olan ziraat için özel mülkiyetin gerekliliğine dair düşüncelerini “arazî sahihsiz kalırsa ziraat olunmaz (...) menâbi’-i servet mahv olur hepsinin esâsı arazî tasarrufudur arazî tasarrufu olmasa esbâb-ı ma’ûriyet bertaraf olur”⁹⁷ diyerek ortaya koymaktadır.

Menfaat, kıymet ve baha terimleriyle alakalı tanımlamalarına bakıldığında ise, Münif Paşaya göre, “menfaat ba’zı eşyânın ihtiyâcımızı def etmesi hâssasıdır”.⁹⁸ Bu ihtiyâçtan maksat, tabîi ve gayri tabîi bütün ihtiyâçları içine alır. Sanayi erbabı halkı satın almaya sevk eden mallar ürettikçe menfaat vücûda getirir. Ancak, “(...) menfa’at kelimesi idâre-i mülkiyece ilm-i ahlakda olan ma’nâyı⁹⁹ ifade etmez. Kıymet ise kâbil-i mübâdele olan eşyâya ait bir sıfattır, baha eşyanın meskûkât (akçe) ile ta’yîn olunan kıymetidir. Menfaat kıymetsiz olur fakat kıymet menfaatsiz olmaz. Zira kıymet menfaat üzerine mebnîdir.¹⁰⁰ “Menfaat ile nedret, kıymeti vücûda getirir iki maddedir”.¹⁰¹

Meskûkât (akçe) ile ilgili görüşlerine tıpkı lisânın aslını araştırmada nasıl aciz kalınıyor ise meskûkâtın aslını da tahkîkte öyle aciz kalındığına vurgu yaparak başlayan Münif Paşaya göre, akçe “ihtirâ’ât-ı beşe-

94 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 108.

95 A.y.

96 A.y.

97 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 109.

98 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 13. Bu kavramları *Ceride-i Havadis*’te de tahlil etmektedir. Bkz. *Ceride-i Havadis*, “İdare-i Mülkiye: Menfaat ve kıymet ve bahâ beyanındadır”, 1277, sy. 10.

99 *Ceride-i Havadis*, a.g.m., sy. 10.

100 *İlm-i servet* (matbu), 1302, s. 13.

101 *Ceride-i Havadis*, a.g.m., sy. 10.

riyenin en mühimlerinden”dir ve mübâdeleyi kolaylaştırır.¹⁰² Eşyânın kıymetini ta’yîn eder, istenildiği kadar kısımlara ve parçalara ayrılır, naklinde ve korunmasında kolaylık vardır, çok uzun süre dayanır, kullanmakla eskimez.¹⁰³ Sonuç olarak;

Akçenin icâdı medeniyetin intişâr ve tevsî’ine ziyâde hizmet etmiştir. Çünkü mübâdeleyi teshîl ve mu’âmeleyi tesrî‘ eylediğinden herkes işini suhûletle görmüş ve bu sebepten mu’âmelât tekessür edip medeniyet ilerlemiştir. (...) akçenin büyük bir fâidesi de sermaye tedârükünde görülmüştür. Akçe sermaye teşkilinin vâsita-i kaviyye ve esâsiyesidir.¹⁰⁴

F. Sermaye, Amel-i İnsanı, Taksîm-i A’mal, Taksîm-i Servet Yaklaşımı

Klasik iktisadın üretim faktörleri arasında yer alan “sermaye” servet kazanma vasıtalarındandır. Servet edinmenin yollarından birincisinin “kuvâ-yı tabî’iyye” ikincisinin “sa’y-ı insanî” olduğunu ifade eden Münif Paşa üçüncüsünün ise *sermaye* olduğunu ve “sermaye olmadıkça diğer ikisiyle bir şey hâsıl” olamayacağını beyan eder.¹⁰⁵ Paşaya göre sermaye “teşebbüsât-ı sinâ’iye”nin verimli ve üretken olmasını sağlayacak her türlü sebeplerdir. Halk arasında sermaye denince paranın akla geldiğine ancak her türlü girişimde paranın sermaye olmadığına dikkat çekerek bir miktar para gerekli olmakla birlikte sermayenin büyük çoğunluğunun alet ve edevattan müteşekkil olduğunu belirtir.

Öte taraftan sermayenin husulü artırmak ile olur. Yani insan muhtelif yollarla kazandığı şeylerin bir miktarını harcar ve bir miktarını ise biriktirir. İşte sermayenin aslı da budur. Sermaye arttıkça insanların çalışmaları da artar ve vahşilik halinden medeniyetin bu derecesine kadar tadrîcen vukû’a gelen terakkiyât bundan neşet etmiştir.¹⁰⁶

Yukarıdaki satırlardan da anlaşılacağı üzere Münif Paşa sermayenin ne olduğunu ve ne olmadığını açıklayarak sermaye birikiminin ehemmiyetine dikkat çekmiştir. Burada şayan-ı dikkat olan husus medeniyetin geldiği noktanın bu sermaye birikimi sayesinde olduğu görüşünü ileri sürmesidir. Daha sonra sermayenin kaynakları üzerinde duran, bu kaynakların akıl ve marifet olduğuna, “ulûm ve maârif mevcûd ol-

102 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 114.

103 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 115-116. Meskûkât bahsinde paranın tarihine de değinmektedir. Detaylı bilgi için bkz. 113-123.

104 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 117.

105 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 39.

106 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 40.

dukça sermaye” meydana getirilebileceğine işaret eden Münif Paşaya göre sermaye iki kısımdır. Biri “harcanmaksızın çok uzun süre kalan” şeyleri içine alan “demirbaş sermaye”, diğeri “bir şekilden diğere şekle giren şeyler”den ibaret olan “mütedâvil sermayedir”.¹⁰⁷ Sonuç olarak sermaye, müstehlikât (doğrudan doğruya ihtiyacımızı def eden şeyler) ve irâd (bir teşebbüs-i sanayide isti‘mâl olunmayıp yalnız temettü‘ hâsıl etmek üzere olan şeyler) gibi *mahsûlât-ı maddiyedendir*. Bununla birlikte “sermaye yalnız maddiyâta münhasır olmayıp ‘ulûm u ma‘ârif gibi ma‘neviyâta dahi şâmil olur.”¹⁰⁸

Münif Paşanın Mekteb-i Hukuk-ı Şahane’de verdiği derslerde müstakil olarak ele aldığı diğere bir kavram ise, yukarıdaki tanımlaması dikkate alınırsa demirbaş sermaye olarak da kabul edilebilecek makinedir. Sanayileşmenin olmazsa olmaz şartlarından biri olarak ortaya çıkan hatta sanayileşmeyi tetikleyen “makineden murâd insanların veya hayvanların idâre ettiği su ve buhar ve elektrik vasıtasıyla tahrik olunan aletlerdir”.¹⁰⁹ Aynı zamanda sanayinin terakkisine lazım olan sebeplerden biri olarak makineler bütün mamullerin ucuz, külliyetli ve muntazam olmasını da sağlar. Makinelerin bütün bu müsbet yararları yanında *taksîm-i servetçe* bazı zararları vardır. Ancak “tarik-i medeniyette bu kadar nihâyetsiz fâidesine mukâbil taksîm-i servetçe görülen cüz’-i mazarratına bakılamaz”.¹¹⁰ Yapılan istatistikler “daima makine idhâl olunan yerlerde ne derece makine isti‘mâl olunmuş ise refâh u rahâtları o nisbette tezâyüd ettiği”ni¹¹¹ ispat etmektedir.

Üretim faktörlerinden bir diğere de insan emeğidir. Münif Paşa, bir mahsulün meydana gelmesinde *kuvve-i inbâtiye* (su, hava, ısı ve ışık) kadar insan emeğinin (=amel-i insânî) önemli olduğuna ve bu emeğin ortaya çıkan ürüne göre farklılık arz ettiğine de vurgu yaparak ormanlardaki ağaçlarda, hayvanlarda, hudâ-yı nebâtâtta insan emeğinin hiçbir şekilde olmadığına buna mukabil eşyânın genelinde insan emeğinin oldukça fazla olduğuna dikkat çeker. Münif Paşa için, “kuvve-i tabî‘iyyenin gayet garîb bir san‘at-ı ilâhî” olması dolayısıyla insan “onun makamına kâim olacak bir şey bulmaktan acizdir” ancak yine de “kuvve-i akliye ile olan” çalışması “kuvve-i tabî‘iyye üzerine galip gibidir”. “Gayet âkil, vakur, heybetli ve mekânentli bir efendi”¹¹² olan insan, mî-

107 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 41-42.

108 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 43 ve 45.

109 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 46.

110 A.y.

111 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 51.

112 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 29.

zacı ve tabiatı gereği isyân ve hiyânet üzere olan “kuvâ-yı tabî'yye”yi kendine sâdik ve itaat eden hizmetkâr gibi kullanmağa muktedirdir. Münif Paşanın burada vurguladığı diğer bir husus, ortaya çıkan üründeki insan emeğinin değerinin tespit edilebilmesidir. Mesela, “bir arşın çûka hâm yük iken iki kuruş değeri olur da çûka olduktan sonra yirmi kuruş eder ise iki kuruş kuvve-i tabî'yenin ve on sekiz kuruş amel-i insânîyenin eseri olduğu”¹¹³ anlaşılır.

Münif Paşa insan emeğinin tabi kuvvetler ile servet edinmedeki etkisini değerlendirirken A. Smith'in konuyla ilgili mülâhazasını da eleştirir:

İlm-i servet ulemâsından Adam Smith amel-i insânînin tahsîl-i servette bu derece te'siri olduğunu görüp “vâsita-i servet yalnız amel-i insânîdir” demiş, kuvve-i tabî'yyeyi hiçe saymak istemiştir. Fakat bu kelâm mübalağadan ibaret olub inde'l-cumhûr makbûl değildir. Çünkü amel-i insânînin tahsîl-i servette te'siri ne kadar çok olsa kuvve-i tabî'yye boş kalmıyor anın kıymet-i mutallekası inkâr olunamaz amel-i insânînin te'siri kuvve-i tabî'yye sayesinde ve nice şeyler vardır ki anda amel-i insânînin asla te'siri yoktur, ormanlar gibi. Şu kadar ki hâli üzre bırakılır ise derece-i matlûbede işe yaramaz amel-i insânînin inzimâmıyla fevkalâde terakkî eder. İnsanın kuvâ-yı tabî'yyeye nisbeti büyük bir fabrikada ustanın ameleye nisbeti gibidir.¹¹⁴

Münif Paşa, batı menşeli iktisat terminolojisinin önemli terimleri arasında yer alan “taksîm-i a'mâl (= işbölümü)” ile ilgili olarak da şunları dile getirir:

Bir san'at ilerledikçe amellerin her biri de taksîm olunmalıdır hayr u menfa'at bundadır. En sâde san'at sâhibi mümkün mertebe anı taksîm etmelidir. Ne kadar ziyâde taksîm olunur ise o kadar fâide ziyâde olur. Ve buna taksîm-i a'mâl kâidesi denir. Taksîm-i a'mâl ameleden her birinin dâimâ bir veya birkaç nev' iş ile meşgûl olmasıdır.

Taksîm-i a'mâl usûl-i servetin en kavî vâsitalarından biridir. El-yevm gördüğümüz vecihle Avrupa emti'asının insana hayret verecek derecede ucuz olmasının hikmetlerinden birisi taksîm-i a'mâl kâidesidir.¹¹⁵

Son olarak, Münif Paşanın taksîm-i servet ile ilgili görüşlerini zikrelelim: “taksîm-i servet vücûda gelen mahsûlattan umûm efrâdı mümkün mertebe hissedâr etmektir.”¹¹⁶ Bütün halkın refah ve rahatını

113 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 27.

114 A.y.

115 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 33-34.

116 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 130.

sağlamak maksadında olan “ilm-i servet” bu maksadı ancak taksim-i servet ile gerçekleştirebilir. Münif Paşa’ya göre: “ulemâ-i servet derler ki bir memleketin sa’âdet-i hâli orada tahsil olunan servetin mikdârından ziyâde taksimine mutavakkıftır. Bir memleketde taksime ri’âyet edilir ise... sâir memleketlere nisbetle mahsûlu az olsa bile matlûb olan refâh u sa’âdet-i hâl hâsıl olmuş olur.”¹¹⁷

Fakat realitede durumun böyle olmadığına işaret eden Münif Paşa, “sanayi’i pek ileri gitmeyen memleketlerde taksim-i servet tabi’atıyla hâsıl olur ne pek zengin ne de pek fakir adamlar bulunur. Fakat sanayi’i pek ileri giden memleketlerde ağniya ile fukara beyninde fark-ı küllî vardır. Ba’zıları pek ileri gider ba’zıları pek geri kalırlar” diyerek küre-i arzın, elinde “adeta bir top menzilesinde” olduğu İngiltere’deki durumu tasvir eder. Söz konusu ülkede gelir dağılımında tasavvur edilenin aksine fakir ve zengin arasındaki büyük farka dikkat çeker.¹¹⁸

V. Sonuç

Bu makalede, klasik iktisat düşüncesinin temel kavramlarına yaklaşımı ışığı altında Münif Paşanın iktisat düşüncesi hakkında ipuçları elde etmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, Osmanlı fikir hayatında, Avrupa merkezli birçok değer, kavram ve kurumun benimsendiği ve buna bağlı olarak genel bir zihniyet değişikliği ve dönüşümünün yaşandığı XIX. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış Osmanlı aydın ve bürokratlarından Münif Paşanın iktisatla olan irtibatı, kendi devrinde yaşamış ve iktisatla yakından ilgilenip telif eserler vermiş Osmanlı düşünürleri (Ohannes Paşa, Mehmet Şerif, Ahmet Mithat, Mehmet Cavit vd.) kadar doğrudan ve yoğun olmasa da döneminin iktisadî zihniyetinin anlaşılması ve Osmanlı devletinin iktisadî kalkınmasına ilişkin tartışmalarda yer alması bakımından önemlidir.

Klasik iktisat tartışmalarına katılan Batılı iktisatçıların düşünsel alt yapısından yoksun olmakla beraber –ki; aslında bu, yaklaşık 1890’lara kadar iktisatla ilgilenmiş birçok Osmanlı aydınının tipik özelliğidir– Münif Paşanın iktisat anlayışı, “ekonomi politik nedir?” sorusuna verdiği cevapta aranmalıdır. Bu soruya verilen cevap, aynı zamanda kendi döneminde yaşamış ve bu mevzu hakkında eserler kaleme almış diğer Osmanlı aydınlarıyla beraber Osmanlı Devleti’nin iktisadî alandaki modernleşmesinin temel dinamiklerinin de tahlil edilip yorumlanmasına yardımcı olacaktır.

117 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, s. 131.

118 *İlm-i Servet* (matbu), 1302, a.y.

Bu noktada öncelikle vurgulanması gereken husus şudur ki, çağdaşı olan Osmanlı fikir adamları gibi Münif Paşada da “ekonomi-ekonomi politik” ayrımı yoktur.¹¹⁹ Münif Paşanın neşretmeye çalıştığı iktisat anlayışı, yapılan ilk tercüme yoluyla Say-Rossi çizgisi üzerinden Osmanlıya aktarılan Smithian iktisat anlayışına yakındır. Fakat burada, iktisatla ilgili mevzuda, Münif Paşa ve Cemiyet-i İlmiye-yi Osmaniye çevresinde bulunan (Mehmet Şerif ve Ohannes Paşa gibi) aydınları diğerlerinden kısmen de olsa farklılaştıran bir husus var ki; o da, bunların Osmanlıya Kıta Avrupa’sından bilhassa Fransa’dan gelen Batı etkisi ve izlerinin yanında 1860’larla birlikte görülmeye başlanan Anglosakson tesir altında kalmış olmalarıdır.¹²⁰ XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yavaş yavaş beliren Anglosakson etki Fransızca’dan tercüme edilen ilk iktisat kitaplarının etkisi altında gelişen Osmanlı iktisadî zihniyetini şekillendirmeye başlamış ve zaman içinde farklı yaklaşımları ve tartışmaları ortaya çıkarmıştır.

Ahmet Cevdet Paşa’nın “tedbirler ilmi”¹²¹ olarak değerlendirdiği iktisat ilmi Münif Paşada, *ilm-i celîlü’l-menâfî*dir. İktisat ilmi (ilm-i servet) yalnız bir hane halkını değil bütün insanların maddi ihtiyaçlarını –ki bu ihtiyaçların medeniyet geliştikçe çeşitlendiğine ve arttığına vurgu yapan Münif Paşa bu düşüncesiyle Ohannes Paşaya yaklaşmaktadır- karşılayarak refah ve saadetlerini temin etmeyi öngörmektedir. İnsanların yaşamlarını idame ettirmek için gereksinim duydukları, medeniyet ilerledikçe artan maddî ihtiyaçlarını karşılayacak şeylerin mübadelesinden, üretim, bölüşüm ve tüketiminden bahseden ilm-i servet aynı zamanda halka anlatılması ve aktarılması gereken ilimlerden biridir. Osmanlı insanının içinde bulunduğu ekonomik sorunların çözümünde öncü olacak bu ilmin önemi konusunda halk, eğitim yoluyla bilinçlendirilmelidir. Onların ticarî faaliyetlere olan ilgisi artırılmalı ve o güne kadar gayri müslimlerin elinde olan ticarî faaliyetlere yönlendirilmelidir. Böylece memleketin sahip olduğu insan unsuru ticarî ve sınaî yaşama dahil edilecektir. Uzun zamandan beri bilim ve teknolojiye ilerlemiş olan Avrupalıların tecrübe ve aletlerinin temin edilmesi ile bu unsur birleştiğinde Avrupa’nın gelişmiş sanayi ve teknolojisinin ürettiği ürünler karşısında basit el sanatları ve ziraata dayanan Osmanlı ekonomisi Batıya yalnız hammadde sağlayan bir ekonomik ya-

119 Ahmet Güner Sayar, *a.g.e.*, s. 317.

120 Ahmet Güner Sayar, *a.g.e.*, s. 314.

121 Sabri Ülgener, “Ahmet Cevdet Paşa’nın Devlet ve İktisada Dair Düşünceleri”, *İş Mecmuası*, 1947, c. 13, sy. 76, s. 13’ten nakleden A. G. Sayar, *a.g.e.* s. 271.

pidan kurtulacaktır. Gerek iktisadî konuları içeren yazıları ve gerekse Hukuk-ı Şahane'deki dersleri Osmanlı'da yeni yeni filizlenen iktisatla toplum bağıni kurmak açısından önemlidir. Bununla birlikte, Osmanlı'yı mamul madde ihraç eden bir ülke olarak görmek isteyen Münif Paşa bu noktada kendisinden bir kuşak sonra gelecek olan Musa Akyiğitzade'ye ve onun gibi düşünenlere yol göstermiştir.

Yeni iktisadî anlayışla toplum bağıni kurma bağlamında ortaya çıkan ilk ciddî tartışma tarım-sanayi tartışmasında baş göstermiştir. Tanzimat sonrasında liberal iktisat anlayışını benimseyen Osmanlı aydını Osmanlı ülkesinin iktisadî kalkınmasının tarıma ağırlık vererek mi yoksa sanayileşerek mi gerçekleştirileceğini 1840'lardan sonra tartışmaya başlamıştır. İlk kez *Ceride-i Havadis* sütunlarında beliren bu tartışma, daha sonraları tercüme ve telif eserlerde de gündeme alınmıştır. Şinasi, Ahmet Cevdet Paşa ve Mehmet Şerif gibi aydınlar Osmanlı ekonomisinin kalkınmasında sanayileşmeden yana tavır koyan Arşizen'in 1860'lı yıllardaki takipçisi iken 1870'lerde Ohannes Paşa, Sahak Abru'nun tarım kesimini önceleyen görüşünün savunucusu olmuştur.¹²² Bu konuda Ohannes Paşa'nın takipçisi Mehmet Cavit olacaktır. Mehmet Cavit'e göre "Osmanlı tarım ve ticaretini geliştirerek ileri ülkeler arasında yer alabilir. Sanayi bu gelişim sürecinde kendiliğinden doğar."¹²³

Osmanlı fikir hayatında özellikle Balta Limanı Ticaret Antlaşması şartlarının bir ürünü olarak ortaya çıkan tarım-sanayi tartışmasına Münif Paşanın yaklaşımını *Ceride-i Havadis*'teki "Sanayi ve Ticaretin Mahiyetine ve Bunların Te'sir ve Menfaatine Dairdir" başlıklı makalesindeki satır aralarından çıkarmak mümkündür. O, burada ileri sürdüğü görüşlerle hem Mehmet Şerif gibi, Osmanlı devletinin yalnız tarımla uğraşan bir ülke görünümünde olmasına karşı çıkar, hem de Ahmet Mithat ve Musa Akyiğitzade gibi, böyle bir tavrın Osmanlı'yı sanayileşmiş ülkelere iktisaden bağımlı kılacağına ve iktisadî olarak ilerlemenin de önünde bir engel olduğuna dikkatleri çeker. Salt tarıma dayalı ekonomik yapı Osmanlıyı hammadde ihraç eden, buna karşılık mamul mal satın alan ülke olma kısır döngüsü içinde bırakacaktır. Çok ucuz fiyatlarla yurt dışına çıkartılan hammadde kat kat fazlasına mamul mal

122 Rossi tercümesini gerçekleştiren A. Suco ile J. B. Say'ı tercüme eden Abru bu tartışmalara katılmış, birincisinde ekonomik kalkınmada sanayileşme öncelenirken ikincisinin görüşünde ekonominin tarıma dayalı olması gerektiği ileri sürülmüştür. Detaylı bilgi için bkz. A. Güner Sayar, *a.g.e.* s. 288-293.

123 Zafer Toprak, a.g.m., *Türkiye Tarihi -3- Osmanlı Devleti 1600-1908*, s. 215.

olarak Osmanlı insanının alımına sunulacaktır. Bu durum ise, ekonomik gelişme ve kalkınmayı imkansız kılar. Sonuç olarak, Münif Paşa için, Ahmet Cevdet'in de *Tezakir* adlı eserinde ifade ettiği gibi “memleketin servet ve mamuriyeti, ziraat, sınaat ve ticaret ile olur”.¹²⁴ Osmanlı devleti, servetin kaynakları mesabesinde olan sanayi, tarım ve ticarete dengeli olarak gelişmelidir. Bir başka ifadeyle, Münif Paşa Musa Akyığıtzade'nin “usul-i himaye” esasına dayanarak savunduğu sanayileşme fikrini Mehmet Şerif gibi “serbest ticaret” politikası içinde kalarak ileri sürmektedir.

Serbest ticaret ve himaye usulü (Usul-i Himaye=Korumacılık) tartışması ekonomik gelişme ve kalkınmada liberal ekonomi ve klasik iktisat ortak paydasında birleşen Osmanlı düşünürleri arasındaki temel farklardan bir diğeri olarak karşımıza çıkmaktadır. Namık Kemal, Ohannes Paşa, Mehmet Şerif, Münif Paşa, Mehmet Cavit gibi “serbesti-i ticaret” taraftarlarına göre çöküş içinde olan Osmanlı ekonomisini düze çıkartmanın yolu ticaret üzerindeki her türlü engeli kaldırmaktan –özellikle gümrük vergisini kaldırmak, hiç değilse azaltmaktan- geçer. Yukarıda da belirtildiği üzere serbest ticaret kurallarının egemen olduğu bir ekonomik gelişmeden yana tavır alan Münif Paşa yukarıdaki satırlarda detaylı olarak ele alınan *İlm-i Servet* adlı eserinde gümrük gibi son derece yerleşmiş bir uygulamanın birden kaldırılmasının mümkün olmadığını ama bunun zaman içinde yavaş yavaş, tedricen kaldırılabileceğini dile getirir. Namık Kemal ve diğer serbest ticaret taraftarlarının birçoğu gibi o da Osmanlı'yı istila etmiş Avrupa mallarının tehdidinin farkında olan biri olarak geçici bir süre için –yurt dışından gelen ürünlerle rekabet edebilecek duruma gelinceye kadar- yerli sanayinin korunabileceği düşüncesindedir. Öte taraftan, Ahmet Cevdet Paşa da teorik olarak, yaşadığı asırda ticaretin peydâ ettiği akıntılara karşı hiçbir devletin duramayacağına dikkat çekerek, “her yerde tevsî-i ticaretin menâfi'-i azimesi olduğu cây-ı bahs değildir”¹²⁵ diyecek kadar serbest ticaret taraftarı olmakla beraber pratikte Osmanlı devletinin yaptığı ticaret antlaşması neticesinde memleketin içine düştüğü zor duruma işaret etmektedir.

Ahmet Mithat ve Musa Akyığıtzade gibi “usul-i himaye” taraftarları ise Avrupalıların serbest ticaret yolu ile Osmanlıyı sömürdüğü gerekçesiyle ticaret serbestisine karşı çıkarlar. Onlara göre bu durum, memleketin bağımsızlığını tehdit etmekte ve Avrupalılarla rekabet edebilecek durumda bulunmayan ülke ekonomisinin gelişmesine de

124 Cevdet Paşa, *Tezakir*, c.III, s. 227.

125 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, c. 4, s. 221.

engel teşkil etmektedir. Avrupa'nın teknolojisini ve buna bağlı olarak gelişmiş olan sanayisini örnek almak gerektiği görüşünü ileri süren Ahmet Mithat Paşa, bu idealin illa da serbest ticaret ile gerçekleşebileceği kanaatinde değildir.¹²⁶

Özetle, iktisada dair düşüncelerini *Mecmua-i Fünun* ve *Ceride-i Havadis*'teki iktisatla ilgili yazılarından, *İlm-i Servet* adlı kitabından ve hatta Voltaire'den yaptığı "İdare-i Mülkiyeye Dair Bir Filozof İle Bir Maliye Nazırının Muhaveresi"¹²⁷ başlıklı yedinci diyalogtan öğrendiğimiz Münif Paşa için, Ahmet Cevdet Paşa'nın *Tezakir*'inde dediği gibi "Alem bir inkılâbât u teceddüdâtan ve infisâlât u ittisâlâtan ibârettir",¹²⁸ zaman içinde elbise değiştiren, farklı taraflara giden, renkten renge giren "medeniyet gelini"¹²⁹ artık Avrupa toplumunun elindedir. Dolayısıyla, Osmanlı devletinin kurtuluşu ve bekası için Avrupa'nın ulum ve fûnunu, tekniği ve iktisâdî kalkınma modeli esas alınmalıdır. Ekonomik sorunların çözümü de temelde kapitalist bir toplum düzeni içinde, liberal iktisadın yol göstericiliği ile gerçekleşecektir.

Sonuç olarak, Münif Paşa Osmanlı ülkesinin ne merkantilistlerin iddia ettiği gibi yalnız altın ve gümüş biriktirmekle ne de fizyokratların ileri sürdüğü üzere sadece tarım ile kalkınamayacağını, iktisadî gelişme ve kalkınmanın, memleketin topyekûn mamuriyetinin, ancak sanayileşme ve serbest ticaret ile mümkün olacağını düşünmektedir.

126 Geniş bilgi için bkz. T. Çavdar, *a.g.e.*, s. 117-127.

127 Münif Paşa tarafından özellikle tercih edilmiş bir diyalog olması dolayısıyla onun iktisatla ilgili düşünce ve yaklaşımı hakkında dolaylı ve sınırlı da olsa fikir verir. *Muhaverât-ı Hikemiye*, Dersaadet: Ceridehane Matbaası, 1839, s. 47-55.

128 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, c. 3, s. 227.

129 *Mukaddime*, Cevdet Paşa tercümesi, İstanbul 1277, s. 115. A. Cevdet Paşa için bu model alış, "Avrupa'yı taklîd etmeksizin mücerred esbâb-ı terakkî ne ise anların istihsâline ikdâm" ederek olmalıdır. *Tezâkir*, c. 4, s. 220.